

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Hüseynova Sevil Aydın qızının

“Qloballaşma və insan hüquqları” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060213 “Beynəlxalq münasibətlər”

İxtisaslaşmanın adı: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

Prof. B. M. Abdullayev

Dos. R. M. Qurbanov

Kafedra müdiri: Prof. B. M. Abdullayev

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
--------------------	---

I Fəsil. Beynəlxalq münasibətlər sistemində qloballaşma prosesi

1.1. Qloballaşma fenomeninin mahiyyəti.....	6
1.2. Qloballaşmanın tarixi inkişaf mərhələləri.....	10
1.3. Mədəni, iqtisadi, siyasi və sosial sferalarda qloballaşma prosesinin təzahürü.....	20

II Fəsil. İnsan hüquqlarının yaranması və inkişafı

2.1. İnsan hüquqlarının mənbəyi.....	42
2.2. İnsan hüquqlarının təsnifatı.....	45
2.3. İnsan hüquqlarının tənzimləməsi mexanizmləri.....	54

III Fəsil. Qloballaşma şəraitində insan hüquqları

3.1. Qloballaşma prosesinin insan hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	82
3.2. Qloballaşma dövründə Azərbaycan və insan hüquqları.....	93

Nəticə	106
---------------------	-----

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	110
--	-----

Резюме

Summary

Referat

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin sonlarından başlayaraq müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas tendensiyalarından biri olan qloballaşma prosesi dünya politoloqlarının müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Qloballaşma — ümumdünya iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya və unifikasiya prosesidir.

Qloballaşma siyasi, iqtisadi, sosial sferalarda, eləcə də bütövlükdə planetar səviyyədə kardinal dəyişikliklərə gətirib çıxarmış, dünyanın inkişaf strategiyasını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirən mühüm amilə çevrilmişdir. Obyektiv təmayüllər bazasında meydana çıxan qloballaşma prosesi ayrı-ayrı fərdlər, millətlər, dövlətlər, şirkətlər və digər subyektlər arasında getdikcə sıxlaşmaqda olan qarşılıqlı bağlılıq və qarşılıqlı asılılıq yaratmaqla, vahid planetar məkanın (siyasi, iqtisadi, mədəni, ideoloji və s.) formalaşması istiqamətində artan təpələrlə irəliləməkdədir.

İnsan hüquqları konkret tərfi olmayan bir anlayışdır, lakin qloballaşmadan daha qədimdir. Bu gün bu iki anlayış arasında sıx əlaqə vardır. Beynəlxalq sistemdə yeni dövlətdənkənar aktorların meydana çıxması nəticəsində milli dövlətlər öz vətəndaşlarının hüquqlarını qorumaq üçün daha çox çalışırlar. Ümumiyyətlə, vətəndaşların və ayrı-ayrılıqda fərdlərin hüquqlarının qorunması qloballaşma prosesinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur. Qloballaşma şəraitində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması müasir beynəlxalq münasibətlərdə həlli vacib olan ən aktual problemlərdən biridir. Belə ki, son illərdə dünyada baş verən hadisələr bu fikri bir daha sübut etməkdədir. Beynəlxalq münasibətlərdə son bir neçə ildə baş verən hadisələrə nəzər yetirdikdə, terror aktları, vətədaş müharibələri, inqilablar, cinayətlər, illərlə davam edən ərazi və ya etnik münaqişələr, bütün bəşəriyyəti hədəf alan nüvə silahının istehsalı kimi xoşagəlməz və dünyanın hər bir sakini üçün hədəf olan hadisələrin nə qədər sürətlə yayıldığına şahidi oluruq. Təbii ki, belə bir şəraitdə ilk və həll edilməsi ən vacib

məsələ pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi və əsas insan hüquq və azadlıqlarına qarşı yönəlmiş bütün aktların qarşısının alınmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sferalarda cərəyan edən qloballaşma prosesinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq və bu prosesin insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə mənfi və müsbət təsirlərini araşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Beynəlxalq arenada geniş diskusiyalara səbəb olan qloballaşma fenomeninin mahiyyətinin təhlili;
- Qloballaşma prosesinin tarixi mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Müasir dövrdə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdə qloballaşma prosesinin rolunun tədqiqi;
- İnsan hüquqlarının mənbəyi və tarixi köklərinin araşdırılması;
- İnsan hüquqlarının tənzimlənməsi və müdafiəsi mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Qloballaşma şəraitində insan hüquqlarının təmin olunması vəziyyətinin tədqiqi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyekt BMT və digər beynəlxalq təşkilatların fundamental olaraq qəbul etdiyi insan hüquqları normalarının dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə nüfuzu və konstitusion səviyyədə öz əksini tapması tendensiyasıdır. Tədqiqatın predmetini isə qloballaşma yolu ilə yayılan insan hüquqlarının beynəlxalq aləmə diffuziyasının qarşısında duran problemlər, onun nəzəri və metodoloji əsaslarıdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Magistr dissertasiyasının məlumat bazası mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici tədqiqatçı və ekspertlərin araşdırmaları, araşdırılan mövzu üzrə elmi-tədqiqat işləri, məqalələr, internet resursları və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqat zamanı tarixi yanaşma, müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqatda əsas götürülmüş qloballaşma və insan hüquqları fenomenlərinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılması, eləcə də müasir aləmdə yer alan müxtəlif problemlə məsələlərə məhz bu prizmadan baxılmasıdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində qloballaşma prosesi çərçivəsində insan hüquqlarının həyata keçirilməsində qarşıya çıxan problemlər, ümumiyyətlə, insan hüquqları pozuntularının beynəlxalq və regional təşkilatlar, eləcə də, dövlətlərin daxili qanunvericilik sistemi əsasında aradan qaldırılması yolları araşdırılmış, insan hüquqlarının təmin olunması sahəsində tətbiq oluna biləcək üsullar göstərilmişdir. Magistr dissertasiyasını problemin araşdırılmasına həsr olunmuş mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan tədqiqat işi hesab etmək olar. Dissertasiya işi bu istiqamətdə elmi araşdırmaların aparılmasında faydalı mənbə ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Magistr dissertasiyasının strukturu giriş, üç fəsil, səkkiz paragraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 115 səhifədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində “Qloballaşma” anlayışının mahiyyəti, tarixi kökləri və inkişaf mərhələləri, müasir beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu yer və rolunun təhlili öz əksini tapmışdır. İkinci fəsildə insan hüquqları anlayışının mənbəyi, təsnifləşdirilməsi, bunların dövlətdaxili və beynəlxalq hüquq normaları əsasında təmin edilməsi araşdırılmışdır. İşin üçüncü fəslində qloballaşma şəraitində insan hüquqlarının mövqeyi, onların həyata keçirilməsinə yaranan təhdidlər, mənfi və müsbət amillər təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda nəticə verilmiş, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və internet resursları təqdim edilmişdir.

I FƏSİL. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ QLOBALLAŞMA PROSESİ

1.1. Qloballaşma fenomeninin mahiyyəti

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində qloballaşma sözün həqiqi mənasında aparıcı anlayışa çevrilmişdir. Qloballaşma termini etimoloji cəhətdən latın termini olan “qlobus” - yəni Yer kürəsi sözü ilə əlaqədardır. Bu və ya digər proseslərin ümumi-planetar xarakter daşdığını ifadə etdiyini göstərir.¹ Elmi ədəbiyyatlarda XX əsrin ikinci yarısından sonra dünya miqyasında baş verən fundamental prosesləri izah etmək üçün "qloballaşma" terminindən ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə edildiyi bildirilir. Müasir anlamda termin kimi isə "qloballaşma" 1980-ci illərin ortalarında dövriyyəyə buraxılmış və intellektual elita tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Qloballaşma termininin meydana gəlməsini daha çox professor Teodor Levitin adı ilə bağlayırlar. O, 1983-cü ildə "Harvard biznes revyu" jurnalında çap etdirdiyi "Bazarların qloballaşması" məqaləsində bu terminlə transmilli korporasiyaların istehsal etdiyi ayrı-ayrı məhsulların bir-birinə qovuşması fenomenini ifadə etmişdir. "Qloballaşma" anlayışının akademik status alaraq geniş yayılmasında amerikalı sosioloq R. Robertsonun rolu xüsusi qeyd olunur. O, 1985-ci ildə qloballaşmanın şərhini vermiş, 1992-ci ildə ayrıca bir kitabda öz konsepsiyasının əsaslarını qeyd etmişdir. Yapon alimi K. Omaye 1990-cı ildə çap etdirdiyi “Sərhədsiz dünya” əsərində qloballaşma anlayışının hər tərəfli izahını verməyə çalışmışdır. M. Uters qloballaşmanı sosial proses kimi qiymətləndirmişdir.²

Qloballaşmanın ilk dəqiq işlənmiş nəzəri modelləri 1980-1990-cı illərdə ortaya qoyulmuşdur. Azərbaycan alimlərindən akademik R. Mehdiyev, professorlar A. Şükürov, S. Xəlilov və Rövşən Mustafayev qloballaşmanın müxtəlif aspektlərinə dair tədqiqat əsərləri yazmışdır.

---

¹ Politologiya izahlı lüğəti-Qloballaşma, Bakı-2007, səh. 184

² A. Şükürov, “Fəlsəfə”, Bakı-2008, səh. 465

“Qloballaşma” mövzusu son 15-20 il ərzində intellektual diskussiya meydanında aktuallığına görə əsas mövzudur. Bu, sadəcə gələcəyin nəzəri modeli haqqında diskussiyalar deyil, bütün dünyanı əhatə edən sivilizasiya prosesinin analizinə cəhdlərdir. Qloballaşma prosesi obyektivdir. SSRİ dağıldıqdan sonra biz bu planetar layihəyə qoşulmuş və tarixi zərurətin çağırışı ilə, qloballaşmanın obyektləri sırasına daxil olmuşuq.³

Müasir anlamda qloballaşma mənasını ifadə edən proses yeni hadisə sayıla bilməz. Lakin, yalnız SSRİ və onun qurduğu sosialist ölkələri bloku dağıldıqdan sonra II minilliyin sonunda real qloballaşma mümkün olmuşdur. Dünya inkişafının müasir mərhələsinin başlıca meyli məhz miqyası getdikcə böyüyən qloballaşmadır.

Qloballaşma mahiyyət etibarilə yeni bir prosesdir və cəmiyyətin tarixi inkişafında bu proses mövcud olmayıb. Bu proses müxtəlif formalarda təzahür edib.

Qloballaşma fenomeninin öyrənilməsi işinə getdikcə daha çox alimlər qoşulmaqdadır. Onların içərisində alimlər, ictimai və siyasi xadimlər, işgüzar dünyanın adamlarını da görmək mümkündür. BMT-nin 2000-ci ilin sentyabrında keçirilən minilliyin sammitində Nyu-Yorka gələn 189 dövlətin və hökumət başçıların demək olar ki, əksəriyyəti öz sözünü deməyə cəhd etmişdir. Bu mövzu dünya dövlətlərinin «Böyük Səkkizliyinin» dəfələrlə müzakirə mövzusu olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, qloballaşmaya olan marağın çox güclü olmasına baxmayaraq, həmin anlayışın özünün mahiyyəti heç də həmişə eyni mənada şərh olunmur. Bu da haqlı olaraq iqtisadçılar, politoloqlar, coğrafiyaçılar və filosoflar arasında güclü diskussiyaların yaranmasına gətirib çıxarır. Yalnız bir məsələdə hamı eyni fikirdədir ki, qloballaşma təkcə dövlətlər arasında deyil, həm də ayrı-ayrı adamlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin, qarşılıqlı asılılığın kəskin sürətdə genişlənməsi və mürəkkəbləşməsidir. Əslində qloballaşma mühüm tarixi prosesdir. Bəzi alimlər qeyd edirlər ki, bu ideya dünyanın özü qədər qədimdir. Onun rüşeymlərinə hələ

---

³ Bozkurt, V. Küreselleşme; Kavram, Gelişim ve Yaklaşımlar, 2007, səh 29.

antik fəlsəfədə rast gəlmək mümkün idi. Bəzi alimlərin fikrincə isə qloballaşmanın başlanğıcını böyük coğrafi kəşflərdən başlamaq lazımdır. Çünki həmin coğrafi kəşflər sayəsində dünya bazarı yaranmışdır. Dünya bazarı isə dünya iqtisadiyyatının yaranmasıdır. Qloballaşmanın yaranmasına III qrup yanaşmanın nümayəndəsi fransız maarifçiləridir. Dünya inkişafına onların özünəməxsus baxışları olmuşdur. IV qrup belə hesab edir ki, XX əsrin I yarısında iki dünya müharibəsi baş vermişdir. Bu zaman qloballaşmanın leytmotivi dünya tərəqqisi ideyası deyil, dünya böhranı ideyası olmuşdur.

Qloballaşma – maliyyə bazarlarının genişlənməsini, beynəlxalq inteqrasiya olunmuş istehsalın formalaşmasını, texnologiyanın, informasiyanın və elmi-texniki biliklərin milli sərhədlərdən kənarında yayılmasını, ümumi istehlak bazarının və ümumdünya keyfiyyət standartlarının qurulmasını, dünya ticarətinin liberallaşmasını, milli dövlətlər tərəfindən muxtar siyasət yürüdülməsi imkanlarının məhdudlaşdırılmasını özündə birləşdirən çox pilləli və çoxtərəfli prosesdir. İstər-istəməz qloballaşma dünyadakı ən iri sənaye müəssisələri, bank və ölkələrin davranış istiqamətini müəyyən edir.⁴

Keçmiş inkişaf tarixi xalqların və ölkələrin taleyində inqilabi dəyişikliklərə təkan verən bir çox proses və hadisələrlə tanınır. Bir çox hallarda onlar dövrün konfigurasiyalarının dəyişməsinə səbəb olaraq, bütöv bir dövrə həlledici təsir göstərmişlər. Qloballaşma – fərdi qaydada deyil, özünəməxsus dünyəvi hadisədir.

Qloballaşma - XX və XXI əsrlərin sərhəddində beynəlxalq münasibətlərin inkişafının ən mühüm xüsusiyyətidir.

Qloballaşma - dövlət strukturları tərəfindən deyil, maliyyə-bazar münasibətləri ilə təyin olunan prosesdir. Dünya iqtisadiyyatı sadəcə olaraq qarşılıqlı asılılıqda olmuş, o praktik olaraq vahid bütünə inteqrasiya edir. Təbii ki, ilk növbədə iri sənaye dəyişikliklərinə və iqtisadi sürətlənməyə təkan verən elmi-

---

⁴ Durul. F. Küreselleşme ve insan hakları. İstanbul, 2008, səh 59.

texniki yeniliklərlə təyin olunan vahid beynəlxalq sistem meydana gəlir.

Qloballaşma, təbii yolla qitələrin, ölkələrin, xalqların, onların mədəniyyət və dillərinin yaxınlaşmasına təkan verir.⁵ Və bütün bu sürətlənmədə maliyyə və iqtisadiyyat bütün qloballaşmanın prosesinin zirvəsində dayanmışlar. Bu isə, ona gətirib çıxarmışdır ki, qloballaşma bir ölkənin başqa birinə tabe olması üçün qanunlar və bir-birləri qarşısında qanunvericiliklə təsdiq olunmamış öhdəliklər toplusuna çevrilmişdir. Digər tərəfdən, informasiya, müasir informasiya texnologiyaları, sanki yer kürəsini daraltmışdır. O, istənilən kəşfin tez bir zamanda ümumiləşməsinə və onun mahiyyətinin yer kürəsinin ən ucqar nöqtələrinə çatdırılmasına kömək etmişdir. Müasir, ən yeni informasiya vasitələri, sanki müxtəlif qitələrdə yerləşən ölkələr arasında informasiya şəbəkələrinin fəaliyyət göstərməsinə və onların yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu, zəruri informasiyanı Yer kürəsinin bir nöqtəsindən digər nöqtəsinə bir neçə saniyə ərzində çatdırmaq iqtidarında olan müasir texnoloji vasitələrin köməyi ilə baş vermişdir. İnkişaf edən qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatı sanki öz fəaliyyət sahəsini daraltmış, “informasiyanın sızması” dünya iqtisadiyyatını beynəlmilləşdirmişdir. Bu isə öz növbəsində, dünya kapitallarının birləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, XXI əsrin astanasında birləşmə nəticəsində kapitalların məbləği 720 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Bu deyilənlərdən çıxan nəticə budur ki, qloballaşmanın tarixini nə vaxtdan başlayırıqsa başlayaq, bu dünya prosesinin indiki mərhələsi tamamilə yeni çalarlarla zəngindir. Hazırda qloballaşmanın tamamilə yeni bir mərhələsi başlamışdır. Eyni zamanda onun daxili strukturunun mürəkkəbləşməsi də getməkdədir. Çox vaxt qloballaşma dedikdə, iqtisadi qloballaşmanı başa düşürlər ki, bu da qətiyyənlə doğru deyil. Hazırda qloballaşmanın üç forması haqqında danışmaq daha düzgün olardı. Bunlar aşağıdakılardır: 1) İqtisadi qloballaşma; 2) Siyasi qloballaşma; 3) Mədəni qloballaşmadır. Lakin sözün həqiqi mənasında iqtisadi qloballaşma onun başlıca forması olaraq qalmaqdadır.

---

⁵ A.N.Abbasbəyli, “Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma”, Bakı-2007, səh.6

1.2. Qloballaşmanın tarixi inkişaf mərhələləri

Qloballaşmanın qlobal cəmiyyətlərin yaranmasının müxtəlif mərhələlərini müxtəlif şəkildə izah edən alimlər var. Həm Avropa, həm Amerika, həm də rus alimləri bu baxımdan bir-birindən fərqlənən nəzəriyyələr yaratmışdır. Qloballaşmanın tarixi mərhələlərini araşdıran alimlərdən K.Marks, Ullerstayn, Robertson, Giddens, Perlmutterin adını çəkmək olar. Qloballaşmanın neolit inqilabından başlanan və yaxud dünya imperiyalarının yaradılması ilə əlaqələndirən, eləcə də böyük coğrafi kəşflərlə bağlayan və yaxud XIX-XX əsrin elmi-texniki inqilabının nailiyyətləri ilə əlaqələndirən alimlər var. Bəzi alimlər isə, qloballaşmanı XX əsr hadisəsi hesab edir, onun mərhələlərini I əsr dövründəki mərhələlərə bölür və müxtəlif arqumentlərlə öz fikirlərini əsaslandırmağa cəhd edirlər. Alimlərin bəziləri isə qloballaşmanı bizim eramızın XVI əsrindən başlayır və bu günə qədər davam etdirirlər.⁶ Onlar qloballaşmanı aşağıda göstərilən 8 mərhələyə bölürlər:

I mərhələ - VI-XV əsrləri əhatə edir. Həmin dövrün ən böyük hadisəsi Avropanın cənubunun və şimalın iqtisadiyyatının birləşməsidir. Qədim Yunan-Roma sivilizasiyasının tənəzzülündən sonra Qərbi və Şərqi Roma imperiyalarının yaradılması, Atilla başda olmaqla hunların hər iki imperiyaya yürüşləri həmin dövrün ikinci xarakterik xüsusiyyəti idi. Həmin dövrün üçüncü xarakterik xüsusiyyəti isə Məhəmməd Peyğəmbər başda olmaqla nəhəng ərəb imperiyasının yaradılması idi. Bu imperiya özünəqədərki imperiyaların varlığına son qoymuş dünyanın xeyli hissəsini öz təsiri altına ala bilmişdi. Bu dövrün dördüncü böyük xüsusiyyəti isə slavyan tayfalarının yeni ərazilərə köçməsi, yeni dövlətlər yaratması idi. Həmin dövrün beşinci ən böyük xüsusiyyəti Karl Martellin başçılığı ilə Frank dövlətinin Puatye yaxınlığındakı döyüşdə ərəbləri məğlub etməsi və ərəblərin Avropaya yürüşünün qarşısını birdəfəlik kəsməsidir. Onun nəvəsi Böyük

---

⁶ Friedman Th. Understanding Globalization. The lexes and the Olive Tree. N.Y., 2000. P. 128.

Karl isə ərəblərlə ittifaqa girərək ənənəvi düşməni olan Bizansa qarşı mübarizə aparmışdır. Bu dövrdə Kiyev Rus dövləti yaranmış Rusiyada xristianlıq qəbul edilmişdir. XIV əsrin ortalarında nəhəng ərəb imperiyası dağılır, onun yerinə isə daha böyük imperiya olan Osmanlı imperiyası yaranır. Osmanlı imperiyası ərəblərin işğal etdikləri ərazilərin əksəriyyətini tərkibinə qatır və Avropanın da xeyli hissəsini işğal edir. Türklərin Qara və Aralıq dənizləri regionunda ticarəti bağlaması bir yandan Venesiya və Genuya bankirlərinə öldürücü zərbə vurmuş digər tərəfdən isə bəşəriyyətə böyük xidmət göstərmişdir. Fikrimizi açıqlamağa çalışaq. Venesiya və Genuya Şərqlə ticarət etməkdən ötrü bağlanmış ticarət yollarının əvəzinə digər yollar axtarmağa başladılar. Onlar İspaniya və Portuqaliya vasitəsi ilə Şərqlə ticarətin yeni yollarını axtarmağa girişdilər. Bu isə böyük coğrafi kəşflərin başlanması üçün bir işarə oldu. Nəticədə Amerika kəşf olundu və digər kəşflərə start verildi.⁷

Qloballaşmanın II mərhələsi 1501-1557-ci illər. Böyük coğrafi kəşflərdən İspaniyanın müflisləşməsinə qədər mustəmləkələrin genişlənməsi İspaniyanın borclarının artmasına gətirib çıxartdı. İspaniya imperatoru gənc I Karl (o eyni zamanda V Karl kimi alman millətinin böyük Roma imperiyasının imperatoru hesab olunurdu) arzu edirdi ki, bütün Avropa katolik İspaniyanın rəhbərliyi altında birləşsin. Elə həmin dövrdə Genuya və Venesiya kapitalının Şərqlə ticarət üstündə amansız rəqabəti gedirdi. Meksikada gümüş mədənləri Avropaya daşınırdı. Nəticədə bütün Avropanın gümüş pulları qiymətdən düşdü. Pulun ən böyük qiymətdən düşməsi dövrü XVI əsrin ortalarına aiddir. Bu böhranda hamıdan çox ingilislər əziyyət çəkmişdir.

Çünki pul buraxmaqdan ötrü ingilislərin gümüşü yox idi. Elə həmin dövrdə İngiltərədə Roma hakimiyyətinə qarşı dini kart əməliyyatı oynanırdı. Nəticədə Avropanın Şimalında protestantlar daha da güclənir. Katolik İspaniyasında

---

⁷ Falk, Richard. *Predatory Globalization: A Critique*. Malden, MA: Polity Press, 1999. P. 201.

imperiya və hakimiyyət dağılır. Hadisələrin bu cür inkişafı mərhələsində Moskvada Çar İvan Qroznı ilə Avropa arasında mürəkkəb diplomatik münasibətlər inkişaf edirdi. Moskva öz sərhədlərini cənuba doğru genişləndirirdi. Sibirin işğalı başlanmışdı.

Qloballaşmanın üçüncü mərhələsi - Bu dövrü haqlı olaraq «Genuyalılar əsri» hesab edirlər. İspaniyanın müflisləşməsi bütün Avropanı maliyyə böhramına gətirib çıxartdı. İngiltərədə funtun ən güclü böhranı başlandı. Bu özünün dərin izlərini istehsalatda da göstərdi. Məcburi sərt proteksionizm şəraitində İngiltərə Avropadan yüz il əvvəl sənaye inqilabı dövrünə daxil olmuşdur. Həmin dövrdə Rusiya Baltik dənizinin ticarət yollarına çıxmaqdan ötrü Polşa və İsveç ilə müharibələr aparırdı. Avropada gümüş pullarının qiymətinin aşağı düşməsi Fransanın qızıl livrinə tələbatı artmışdı. Livrin qiymətinin artması ticarət balansında defisitə gətirib çıxarmış, uzun müddətli daxili dini müharibələr sayəsində Fransanın borcu artmışdı.⁸ XVI əsrin ikinci yarısında İngiltərə Aralıq dənizində və Qara dənizdə ticarətini aqressiv şəkildə genişləndirmişdi. Elə həmin dövrdə Portuqaliya İspaniyanın hakimiyyəti altına keçmişdi. Bu isə öz növbəsində İspaniyanın borcunun artmasına səbəb olmuşdur. İspaniyanın borcunun artdığı dövrdə Niderland İspaniyadan asılılığa son qoyaraq müstəqillik əldə edir. İngiltərə ilə İspaniyanın arasında ticarət rəqabəti onları bir-biri ilə müharibəyə sürüklədi. Nəticədə 1588-ci ildə İspan yarımadası tamamilə məhv edildi. Bu qələbə sayəsində İngiltərə dənizlərdə tam ağalığa sahib oldu. XVII əsrin əvvəllərində funtun kursunun saxlanması İngiltərənin Şimalda maliyyəsini tamamilə dağıtdı. İspaniyanın borcu onu mis pullar buraxmağa məcbur etdi. Nəticədə bütün imperiyanı böhran bürüdü. Haqqında danışdığımız dövrdə Avropanın kapitalı inflyasiyadan qaçaraq Hollandiyaya keçir, o da öz növbəsində, cənubla Şərqi dəniz ticarətində başlıca agentinə çevrilir. Hollandiyanın paytaxtı Amsterdam şəhəri isə Avropanın maliyyə və ticarət mərkəzi kimi məşhurlaşır. 1618-ci ildə

---

⁸ Bozkurt, V. Küreselleşme; Kavram, Gelişim ve Yaklaşımlar,2007. s.88.

maliyyə böhranı alman millətinin müqəddəs Roma imperiyasında dini münaqişələrə səbəb olmuşdur. Nəticədə protestant şimal ilə katolik cənub arasında ölüm-dirim mübarizəsi başlanmışdır. Bu otuzillik müharibələrin başlanmasının başlıca səbəbi idi. O dövr XIV Lüdovik və Rişelye diplomatiyası dövrü idi. Həmin diplomatiyanın əsas məqsədi Fransa sərhədlərini Avropanın mühüm ticarət artireyasından biri olan Reynə doğru genişləndirmək və İspaniyanı zəiflətmək idi. Lakin bu müharibədə əsas rolu Avropanın maliyyə mərkəzinə çevrilmiş Hollandiyanın kapitalı və diplomatiyası oynamışdır. Otuzillik müharibələrin yekunu **Vestval sülhü** ilə nəticələnmişdi. Almaniya 300 müstəqil cırtıdan knyazlığa bölünmüş, XVIII əsrin başlanğıcına qədər tam tənəzzülə uğramışdı. Bu müharibədə qazanan dövlətlərdən biri də İsveç idi. İsveç Şimal və Baltik dənizləri üzərində ticarəti tam nəzarətə götürmüşdü. İngiltərə kral və uzunmüddətli parlament arasında yaranan vətəndaş müharibəsi nəticəsində olduqca zəifləmiş, kəskin maliyyə böhranına uğramış ona görə də otuzillik müharibədən kənarda qalmışdı. Otuzillik yekunu olaraq Hollandiya öz mövqelərini möhkəmləndirmiş, Avropanın baş kreditörü kimi daha da güclənmişdi. Fransa isə özünün ən təhlükəli rəqibi Habsburqlar imperiyasının məğlubiyyətinə nail olmuşdu.⁹

Qloballaşmanın dördüncü mərhələsi (1648-1701) - Həmin illərdə Hollandiyanın kapitalı və Fransanın siyasəti qlobal təsirə malik olmuşdur. Bu mərhələ Fransız absolyutiziminin həm çiçəklənməsi, həm də tənəzzülü dövrüdür. Fransa ilə otuzillik müharibədə Habsburqların məğlubiyyətindən sonra XIV Lüdovik öz sərhədlərini genişləndirmək siyasəti yürütməyə başladı ki, bu da Avropada artıq formalaşmış maraqlar tarazlığını pozurdu. Onun bu hərəkəti Avropanın digər ölkələrini qıcıqlandırır və onları mürəkkəb formada olsa da belə qruplaşmağa sövdəyə girir. 1648-1661-ci illərdə Hollandiyanın kapital xətti və İngiltərənin sənayesi arasında müharibədən sonrakı münasibətlər formalaşır. Nəticədə İngiltərə və Hollandiya Oranski III Vilhelmin hakimiyyəti altında birləşmişdi. Nəticəni çox gözləmək lazım gəlməmişdir. Borclar sürətlə artmış,

---

⁹ Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. М., 2001, с. 158.

maliyyə böhranı baş vermişdir. 1661-1700-cü illərdə XIV Lüdovik üç müharibə aparmışdı. Həmin dövrdə Hollandiyanın Fransaya qarşı daimi koalisiyası formalaşmışdı. 1670-ci ildə Türkiyə tərəfindən artmaqda olan təhlükəyə qarşı Rusiyanın iştirakı ilə Avropanın koalisiyası formalaşır. Lakin tezliklə Şərqi məsələsində dönüş yaranır. Avropa diplomatiyası Rusiyanın güclənməsinə yol verməməkdən ötrü onu Türkiyə ilə toqquşdurmağa çalışmışdır. XVII əsrin sonunda Hollandiya kapitalı tərəfindən Fransanın təcrid olunması həlqəsi (Auksbursk liqası) bağlandı. Fransa İngiltərə ilə çox saylı müharibələrə girirdi. Bu müharibələr bütün XVIII əsri əhatə edir. Həmin müharibələr inflyasiyanı yaratdı və Avropa maliyyəsini dağıtdı. Avropa ölkələrinin borc piramidaları daha da böyüdü. Hollandiya müstəmləkəçilik ticarətində taxt-tacı uğrunda apardığı dördüncü müharibədə Fransa sözün əsl mənasında müflisləşdi. Haqqında söhbət açdığımız dövrdə Rusiya XVII əsrin əvvəllərindəki qarşılıqlıqdan sonra yavaş-yavaş özünə gəlməyə başladı. Kəndli üsyanlar, Polşanın müdaxiləsi, Yalançı Dmitri məsələsi, İsveçlilərin Novqorodu tutması Baltik dənizinin sahillərinin itirilməsi və sairədən sonra Reç Pospolitianın əsarətində olan Ukrayna və Belorusiyanın Rusiya ilə birləşməsi mühüm hadisə hesab oluna bilər. Cənubda Türkiyə ilə müharibə nəticəsində Rusiya Qara və Aralıq dənizlərin çıxış hüququ əldə edir. Türkiyə ilə sülh bağladıqdan sonra Rusiya üzünü şimala çevirir. O, Baltik dənizinə çıxmaqdan ötrü mübarizəyə başlayır. 1701-ci ildə İsveçə müharibə elan edir. Bu müharibə tarixə Şimal müharibəsi kimi daxil olmuşdur. Həmin dövrdən başlayaraq Rusiyada I Pyotr epoxası başlanır.

Qloballaşmanın beşinci mərhələsi (1701-1795) - İspan taxt-tacı uğrunda gedən müharibədən sonra kağız pul buraxan Fransa uzunmüddətli iqtisadi deqradasiya dövrünə daxil oldu. Inflyasiya ticarət itkiləri adamların daha çoxunun müflisləşməsi Kral hakimiyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxartdı. Nəticədə Fransa inqilabı baş verdi. Digər bir çox inqilablar kimi o da Napoleon Bonapartın avtoritar hakimiyyəti ilə başa çatdı. Fransa da inqilab, Napoleon qabiliyyətini iflic etdi. Nəinki Holland Ost-hind kompaniyasının ticarəti tənəzzülə uğradı. Bununla

əlaqədar XVIII əsrin sonundan başlayaraq Hollandiyanın ticarət kapitalı öz nəzərlərini ingilis sənayesinə yönəltdi. Artıq bu dövrdə London banklarının ikiəsrlik yüksəlişi başlanır. Lakin artıq kapital yalnız inflyasiyanı gücləndirir. Bu isə vergilərin artmasına səbəb olur. Nəticədə rüstəmləklərdə bunlara cavab olaraq müqavimət hərəkatı başlanır. Həmin proseslərdə XVIII əsrin sonunda uzunmüddətli mübarizədən sonra ABŞ ingilis asılılığından azad olur. Bu dövrdə Rusiyaya Yekaterina kimi böyük, ağıllı bir insan rəhbərlik edirdi. Onun sayəsində Rusiya beynəlxalq siyasətdə öz mövqelərini möhkəmləndirir. Cənubda və Şərqdə sərhədlərini genişləndirir. Lakin büdcənin hərbi defisiti hesabına maliyyə vəziyyəti çox ağır olur.

Qloballaşmanın altıncı mərhələsi (1795-1914)- XIX əsrin başlanğıcı Napoleon müharibələri dövrü ilə əlaqədardır. İngiltərənin kontinental blokadası, İngiltərənin Rusiyanın, Fransanın hərbi defisitlərinin artması dövrüdür. Həmin illərdə bankir Rodşildlərin meydana gəlməsi və təsirinin artması özünü göstərir.¹⁰ Vəterloo döyüşündə Napoleonun məğlubiyyəti Rodşildə imkan verir ki, qiymətli kağızlarla maxinasiya hesabına İngiltərənin borcu üzərində nəzarəti əlində saxlasın. Köhnə dünyanın iqtisadiyyatı və siyasətindəki böhran ABŞ-la Avropa arasında siyasi distansiyayı böyüdür. Latın Amerikasında azadlıq mübarizəsi başlanır. Borc məsələlərində onlar Avropadan uzaqlaşır ABŞ-a tərəf istiqamət götürürlər. Rusiyada böhrandan çıxmaqdan ötrü pul sistemində sabitlik yaratmaqdan ötrü tədbirlər həyata keçirilir. XIX əsrin ortalarında İngiltərədə liberal iqtisadi reformalar və sənaye hayküyü başlanır. Nəticədə hay-küylü, lakin qısamüddətli iqtisadi və sənaye artımı Avropanın və İngiltərəni bürüyür. İngilis eksportunun dominantlığı altında dünya iqtisadiyyatının liberallaşması elan edilir və həyata keçirilir. Təkcə ABŞ öz bazarını Avropa inflyasiyasından qoruyaraq sərt proteksionizm tədbirləri həyata keçirir. İngilis Rodşildlərin kapitalının dominantlığı bütün dünyada İngiltərənin rəqiblərinin əzilməsi ilə saxlanılır. Krım müharibəsi

---

¹⁰ Falk, Richard. *Predatory Globalization: A Critique*. Malden, MA: Polity Press, 1999.p. 48.

nəticəsində Rusiyanın iqtisadi güclənməsinə son qoyulur. Nəticədə Rusiya maliyyə böhranına düşər olur və Avropadan borc almağa məcbur olur. ABŞ-ın iqtisadi cəhətdən güclənməsi Şimal və Cənub arasında vətəndaş müharibəsinin başlanması ilə dayandırılır. Bütün bunlara baxmayaraq ABŞ, Avropadan borc kreditləri qəbul etməkdən imtina edir. Həmin illər əmək və kapital arasındakı ziddiyyətlərin güclənməsi fonunda inqilabi əhval-ruhiyyə güclənir. Napoleon müharibələri nəticəsində Avropada başlanan durğunluq köhnə dünyanın iqtisadiyyatına öldürücü təsir etmişdi. Dünya iqtisadi böhranları adı hala çevrilmişdi. Birja bazarında da bu vəziyyət hökm sürürdü. Kütləvi müflisləşmə və ağır depressiya Avropa və Amerikanı əhatə etmişdi. 1875-ci ildə ABŞ-da qızıl standartı keçirilir. Orada bank və sənaye kapitalının konsentrasiyasının yeni fazası başlanır. Bu dövrdə Almaniya siyasi konsolidasiya maliyyə sisteminin mərkəzləşməsi vahid kömrük məkanının yaradılması başa çatır. Rusiya ağır maliyyə böhranı keçirir. Yeni maliyyə reformaları da, xarici borcun konvensiyası aparılsa da qıtlıq və maliyyə böhranı həmin reformaların nəticəbrini heçə endirir. Böyük dövlətlərin kapitalının inflyasiyadan qaçması və risklər təcavüzkar imperiya siyasətini formalaşdırır. Bunun da cavabı olaraq milli azadlıq hərəkatı başlanır. 1914-cü ildə Avropa dünyanı təzədən bölüşdürmək naminə müharibəyə başlayır.

Qloballaşmanın yeddinci mərhələsi (1914-1945)-I Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra Almaniya ilə müharibə aparən müttəfiqlərə əsas borcu ABŞ vermişdir. Müharibə dövründə dollann pul kütləsi iki dəfə artmışdır. Lakin müttəfiqlər pul almamışlar. Bütün sifarişlər ABŞ-ın müəssisələrinə verilmişdir. Müharibənin yekununa görə və Versal sülh müqaviləsinə görə bütün müharibə edən tərəflər Amerikanın borcluları olmuşdur. Almaniya vəziyyət ağır idi. 1920-ci ilin ortalarında inflyasiya il ərzində 40 min faizə çatmışdı. Cəmiyyətin siyasi sabitliyinin əsası olan orta siniflər məhv edilmişdir. Elə bu vəziyyət alman rəşonalizmini yetişdirmişdir. D.M.Keyns Versal sülhünü antibəşəri sülh elan

etmişdir.¹¹ Bu cür sülh yeni müharibəyə aparırdı. 1919-cu ildə Alman bankı xidmətin və borcun ödənilməsinin dayandığını elan etdi. Bu Almaniyanın iflası idi. Onun arxasınca ümumavropa böhranı başlandı. Nəhəng dollar krediti kütləsi Avropadan geriyə Amerikaya qayıtdı. ABŞ-da pul çoxluğu inflyasiyaya gətirib çıxartdı. Bunun ardınca isə 1930-cu ilin böyük depressiyası başlandı. 1930-cu ilin sonunda bütün beynəlxalq siyasi və iqtisadi vəziyyətlər iflic vəziyyətinə düşdü. Onun yekunu isə II Dünya müharibəsi oldu.

Qloballaşmanın səkkizinci mərhələsi (II Dünya müharibəsindən sonra)- 1944-cü ildə Bretton Vudda keçirilən beynəlxalq konfransda II dünya müharibəsindən sonrakı dövr üçün beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin yeni sistemini irəli sürdü. Onun institutları isə BVF və Dünya Bankı sayılırdı. Bu sistem nəzərə alırdı ki, Amerika dolları dünyanın əsas kreditörü olur. Lakin o digər ölkələrin valyutalarına görə öz dəyərini dəyişdirməməlidir. Bu isə Avropanın və Yaponiyanın müharibədən sonrakı bərpasına şans verdi. İqtisadiyyatın bərpasına başlayanlardan birincisi, Qərbi Almaniya oldu. Onun reformaları bazar təsərrüfatının iqtisadiyyatın dövlət inzamlanması ilə birləşdirilməsi idi. Bu reformanın məqsədlərindən biri də əhalinin orta sinfinin yaradılması idi. İqtisadiyyatın bərpası tempi Almaniyanın böyük dövlətlərin sırasına qayıtması zərurəti ilə diqtə olunurdu. 1948-ci ilin yayından Almaniya həmin ilin II yarısı üçün sənaye istehsalını 50% qaldıra bildi. 1951-ci ildə isə 1936-cı ildəki istehsahn yəni müharibəyə qədər ki, səviyyədən 30% artıq idi. Yalnız reformanın V ilində Almaniya sənayenin dövlət sektorunun privatizasiyasını keçirməyə başladı. Büdcənin vəziyyəti elə idi ki, daha heç bir müəssisəni satmağa ehtiyac qalmırdı. Həmin dövrdə səfərlər olunmuş iqtisadiyyat şəraitində Sovet İttifaqında da müharibədən sonrakı bərpa işləri başa çatdı. 1964-cü ildən daxili və xarici borcun təziqi altında, eləcə də Avropa ölkələri və Yaponiyanın eksportu və kapitalı ilə rəqabətin təsiri altında ABŞ birtərəfli qaydada Bretton Vud razılaşmasından kənara

---

¹¹ Falk, Richard. "The Global Promise of Social Movements: Explorations at the Edge of Time." Alternatives XII/2: 173-196. 1987

çəkilir. 1971-ci ildə isə prezident R.Niksonun qərarı ilə ABŞ ümumiyyətlə, dolların qızıla dəyişdirilməsini saxlayır. Həmin dövrdən başlanaraq dünyada kredit kağız pulla həyata keçirilir.

Alıcılıq qabiliyyəti dollara inamla və şübhəsiz ABŞ-ın hərbi gücünə inamla bağlıdır.

1992-ci ildən sosialist sisteminin süqutundan sonra post-sosialist məkanında ayrı-ayrı dövlətlər formalaşır. Bu dövlətlər iqtisadi cəhətdən zəif olub bu və ya digər dövlətlərin təsiri altına düşə bilirlər. Qloballaşma probleminin aparıcı tədqiqatçılarından biri A.N.Çumakov «Qloballaşma bütün dünyanın konturları» adlı monoqrafiyasında qloballaşmanın inkişafı haqqında danışdığımız tədqiqatçılardan fərqli olaraq daha gec zamandan başlayır və gələcəkdə olan zamanda qurtarır.¹² A.N.Çumakova görə *birinci mərhələ* XVIII əsrin II yarısından başlayır və XX əsrin 20-ci illərinə qədər davam edir. Bu dövr hər şeydən əvvəl sosial problemlərin dərkilə əlaqədardır. Bu özünü əvvəlcə coğrafi cəhətdən göstərir. Sonra isə ümumi cizgilərlə iqtisadi cəhətdən və ən nəhayət müəyyən dərəcədə siyasi cəhətdən təzahür edir. Qlobal təmayüllərin *II mərhələsi* XX əsrin 20-ci illərindən 60-cı illərinə qədər davam edir. Ümumiyyətlə, 20-ci yüzillik nəzəri fikrin cəmiyyətlə təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətə yönəlməsinin dönüşü kimi başa düşülür. Həmin dövrdə dünya faktiki olaraq iqtisadi və siyasi cəhətdən o cümlədən, ekoloji cəhətdən qapalı bir vəziyyətə düşmüşdür. *III dövr* 1960-cı ildən, 1980-ci ilə qədərki dövrü əhatə etmişdir. Həmin dövr müasir qlobal problemlərin «kəşfi» və tədqiqi dövrüdür. Bu mərhələdə ekoloji cəhətdən qapalı eyni zamanda tezliklə qapalı tendensiyasına məruz qalmışdır. *IV mərhələ* 1990-cı ildən başlayır indiki dövrə qədər davam edir. Bu dövr qloballaşma prosesi kimi dərk edilmişdir. Hal-hazırda praktiki olaraq o, informasiya qapalılığa malikdir və məntiqi mənada belə çıxır ki, bu dünya həm də ümumi planda sivilizasiya

---

¹² Бауман З. Глобализация. Последствия для человека общества. М., 2004.с. 84.

qapalıdır. *V (hipotetik) mərhələ* xarici əlamətlər səviyyəsində hələ də nəzərdən keçirilmir. Lakin məntiqi cəhətdən təsəvvür etmək olar ki, zaman keçdikcə o özünü göstərəcəkdir. Artıq ona aid bir termin də işlədirlər. Onun adı «Post qloballaşmadır». Belə fikirləşmək olar ki, dünya əvvəlcə ideoloji cəhətdən sonra sosio-mədəni, sonra əxlaqi-etik, sonra mental və ən nəhayət, vahid bütöv kimi qlobal bəşəriyyət formasında qapadılacaqdır.

XX əsrin sonlarına yaxın qloballaşma prosesinin güclənməsi əksər hallarda həmin dövrdə baş verən həqiqi informasiya inqilabı ilə izah olunur. Haqqında danışdığımız informasiya inqilabı qlobal informasiya şəbəkəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Başqa sözlə desək, bizim günlərdə qlobal informasiya məkanının formalaşması baş verib. Bu prinsipə yeni elmi praktik kateqoriya olub informasiya cəmiyyətinə keçidin başladığını xəbər verir və bəşər sivilizasiyası qarşısında yeni inkişaf üfüqləri açır. Bu cür informasiyalaşmanın əsas vəzifəsi hər bir insana cəmiyyət tərəfindən toplanmış biliyə (informasiya resurslarına) yiyələnməyə yol açmaqdır. Deyə bilərik ki, bizim günlərdə informasiya, özü-özlüyündə qiymətli olub, olduqca yüksək dəyərli əmtəyə çevrilmişdir. Bu əmtəə «tez xarab olandır» və deməli daim təzələnməyə ehtiyacı vardır. Bəzi hesablamalara görə, 2000-ci ildə dünya iqtisadi informasiya sektorunun həcmi 4 trilyon dolları ötmüşdür.¹³

Eyni zamanda informasiya texnikası və texnologiyasının strukturunda çox mühüm və radikal dəyişikliklər baş vermişdir. Doğrudur, informasiya kommunikasiyasının ənənəvi növləri hələ də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Tədqiqatçılar faktlara əsaslanaraq qeyd edirlər ki, kütləvi audio və video informasiya almaqdan ötrü (radioqəbuledici, televiziya) və fəal fərdi əlaqələr üçün (stasionar və Mobil telefonların bütün növləri) texniki vasitələrin kəmiyyəti dünyada dörd milyardı ötmüşdür və hər il yüz milyonlarla artmaqdadır. Əgər

---

¹³ Polity Press, Cambridge, 2002.

dünyada 1910-cu ildə cəmi 7 milyon telefon işləyirdisə, 1950-ci ildə bu 51 milyona, 1990-cı ildə 520 milyona çatmışdır. 2001-ci ildə bir milyard adi, həmçinin 750 milyon mobil telefon işləyirdi. XX əsrin son iki on ilində planetdə telefonların ümumi sayı hər il 10% artmışdır.¹⁴ Belə bir nümunə də diqqəti cəlb edir. 2000-ci ilin sentyabrında Sidneydə yay olimpiya oyunlarına təqribən 3,7 milyard adam tamaşa etmişdir.

1.3. Mədəni, iqtisadi, siyasi və sosial sferalarda qloballaşma prosesinin təzahürü.

Qloballaşma haqqında çoxlu sayda istilahlardan mövcud olmasına baxmayaraq, ümumi fikrə gəlmək mümkün olmayıb. Bir çoxları üçün Entoni Qidensun irəli sürdüyü istilah daha məqsədə uyğundur “Qloballaşma bir birindən təcrid olmuş beynəlxalq münasibətləri bir birinə bağlayır”.

Geniş anlamda söhbət dünya istisadiyyatı və siyasətinin bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən gedir. Qloballaşma dünyada baş verən inteqrasiya proseslərinin yeni mərhələsi kimi qiymətləndirilərək, bəşəriyyəti müasir informasiya texnologiyalarının nəliyyətlərindən istifadə edərək yeni açıq iqtisadi və siyasi məkana daxil edir. Bir sıra müəlliflər qloballaşmanın müxtəlif aspektlərini vurğulayırlar məs: iqtisadi, texniki, inzibati, mədəni və siyasi.

Reallıqda qloballaşma təsəvvür olunduğu kimi universal ola bilmədi. Bununla belə o kifayət qədər realdır. O, siyasi, iqtisadi və müxtəlif proseslərin inkişafını müəyyən edir. Daha sonra bir sıra yeni prinsiplər, normalar, prosedurlar müəyyən edir.¹⁵

Qloballaşmanın 3 mühüm mərhələsini göstərmək olar:

1.Sovet blokundağılması və beynəlxalq münasibətlərin biopolyar sisteminin tənəzzülü;

---

¹⁵ A.N.Abbasbəyli, “Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma”, Bakı-2007, səh. 48.

2. Dövlətlərin postindustrial inkişaf mərhələsinə keçməsi;

3. Dünya iqtisadiyyatının regionlaşması.

Qloballaşma aşağıdakı fenomenlərdə özünü büruzə verir:

- Kapitalın yerinin dəyişməsinin miqyas və sürətinin tez-tez dəyişməsində;

- Dünya ticarətinin tempinin yüksəlməsi;

- Standartlaşdırılmış və unifikasiya olmuş məhsulların istehsalı və yerləşdirilməsi ilə məşqul olan dünya istehsalının beynəlxalq şəbəkə sisteminin yaranması;

- Bir çox məsələləri tez bir zamanda həll edən və 24 saat ərzində fəaliyyət göstərən dünya məaliyyə bazarlarının yaranması;

- İstehsalatın həcmi müəyyən edən, xalq təsərrüfatının və infraskukturunun inkişaf tempini müəyyən edən məaliyyə sferasının mövcudluğu;

- İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq məaliyyə və digər bazarladakı dəyişikliklər barəsində informasiyanın ani olaraq ötürülməsi;

- Dünya bazarlarının nəhəng dövlətlərin yurisdiksiyası altından çıxması;

- Transmilli korporasiyaların birləşməsi hesabına dünya iqtisadiyyatında nəhəng subyektlərin yaranması.

Qloballaşma prosesi həm də beynəlxalq münasibətlərin dəyişilməsinə də öz təsirini göstərir. İlk öncə milli dövlətlərin rolu azalır və yeni beynəlxalq institutlar yaranır.

Qloballaşma beynəlxalq arenaya məqsəd və maraqları ilə bir birindən fərqlənən yeni fəaliyyət göstərən subyektlər gətirmişdir. Qloballaşmanın şərtləri daxilində iqtisadi, mədəni, maliyyə əlaqələri genişlənilir və məkan, zaman anlayışları yox olmağa başlayır və dünya bütöv görsənməyə başlayır.¹⁶

Qloballaşma və mədəni dəyərlər. Qloballaşmanın ən mübahisəli,

---

¹⁶ Kazgan, G. Küreselleşme ve Ulus Devlet: Yeni Ekonomik Düzen. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.s.176.

problematik və önəmli sahəsi mədəni qloballaşmadır. Məhz bu sfera qloballaşmanın avanqardı tərəfindən bütövlükdə qloballaşmanın mahiyyəti və perspektivləri ətrafında elmi-siyasi müzakirələrin «episentri» kimi qavranılır.¹⁷ Mədəni qloballaşma problemlərinin müzakirəsi zərurəti bəşəriyyətin qloballaşan millətlərin, sivilizasiyaların mədəni çoxcəhətlilik, müxtəliflik və mədəni özünəməxsusluq resursunu itirmək qorxusunu dərk etmək nəticəsində yaranmışdır. Qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdaraq cəmiyyətin daxilində sosial münasibətləri yeni məcraya yönəldir, milli özünəməxsusluğu xüsusi dünyagörüşü çərçivələrinə salaraq sərt şəkildə məhdudlaşdırır.¹⁸ O, əvvəla, milli mədəniyyət və ənənələrin öncüllüyünü dağıdır, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmanı gücləndirir, coğrafi və iqtisadi vəziyyətindən, siyasi quruluşundan, habelə, milli mentalitetindən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbləşdirir. Qloballaşmadan ən çox ziyan gören milli mədəniyyət və digər milli dəyərlərdir. Çünki bu proses, təkcə vahid dünya təsərrüfatı və iqtisadi sistemin yaradılmasından başqa mənəvi, mədəni, siyasi və ictimai həyatın da bütün sahələrini əhatə edir. Qərbin daha güclü strukturları elektron və digər kütləvi yayım vasitələrinin imkanlarını işə salaraq, sözün həqiqi mənasında, «yad» (milli olmayan), tarixi-mədəni irsə, dəyəərə qarşı səlib yürüşü edir. Milli mədəniyyətin, dilin, dinin, adət-ənənələrin sıxışdırılması və milli şüurun kosmopolitləşdirilməsi, nəticədə milli dövlət institutlarının beynəlmilləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu da, özünüqoruma instinktlərini zəiflədir.

Bəzi tədqiqatçılar mədəni qloballaşmanı ideoloji aksiya kimi dəyərləndirirlər. Məsələn, İ.Vallerştayn qeyd edir ki, mədəni qloballaşma dünyanı idarə edən global aktorlar tərəfindən məharətlə istifadə edilən ideoloji silahdır. Mədəni qloballaşma tendensiyasının arxasında və əsasında dayanan güclər millətlərin mədəni dəyərlərini-milli xarakter və mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini “sıradan çıxararaq” homogen mədəniyyət yaratmağa çalışırlar. Bundan sonra isə

---

¹⁷ S.Məcədov, International academic scientific journal, “Qloballaşma: problemlər və vəzifələr” .

¹⁸ İqtisadiyyat fəlsəfəsi, Bakı-2009, səh. 356.

mədəni dəyərləri “əridilmiş” millət dünyanı idarə edən güclərin formalaşdırdığı “qlobal imperatorluğun” sadə bir elementinə çevrilirlər. Mədəni qloballaşma adı altında həyata keçirilən inteqrasiya prosesi çox hallarda kiçik millətlərin və etnik qrupların assimliyası ilə nəticələnir. Əlbəttə, qloballaşma prosesinin fonunda millətlərin qarşılıqlı-tarazlı inteqrasiyası, dəyərlərin uzlaşdırılması və paylaşılması, eləcə də yeni dəyərlərin yaradılması prosesləri də ortaya çıxır.¹⁹ Bunun üçünsə hər bir millətin öz dəyərlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlaması, həmçinin digər millətlərin eyni dəyərlərinə hörmət etməsi prinsipi xüsusi şəkildə nəzərə alınmalı və tətbiqi müstəviyə transfer edilməlidir.

Qlobal sivilizasiyanın yaranması ilə əlaqədar olaraq 4 ənənəni qeyd edirlər:

- 1) Mədəni polyarlaşma: XXI əsrdə polyarlaşmanın mənbələri: iqtisadi və ekoloji bərabərsizlik, dini və bazar fundamentalizmi, bir sıra dövlətlərin və hərbi siyasi blokların nəzarət sahəsinin genişləndirilməsi, kütləvi qırğın silahının genişlənməsi;
- 2) Mədəni assimliyasiya: Keçmiş əsrin sonuncu 20 illi qərb liberalizminin qələbəsi ilə yadda qalıb. Beynəlxalq münasibətlərin universal norma və qaydaların genişlənməsi davam edir;
- 3) Mədəni hibridləşmə: Bu ənənə XX əsrin sonlarına yaxın daha yeni təkmilləşmiş xüsusiyyətlər əldə edib. Etnik birliklərin yaranmasına gətirib çıxarıb. Dünya bir-birinin içinə daxil olan translokal mədəniyyətlərin sistemə çevrilir. Buna misal olaraq telekommunikasiya sisteminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni professional dünyanın yaranmasını göstərmək olar;
- 4) Mədəni təcrid olunma: XX əsr təcrid bir sıra dövlətlərin, regionların və siyasi və mədəni vasitələrin təcrid olunmasına töhfələr vermişdir. Təcdirin mənbələrinə misal olaraq: mədəni və dini fundamentalizm, ekoloji, milli və nasist hərəkatlar, informasiya və humanitar kontaktların məhdudlaşdırılması, senzuranın mövcudluğu.

---

¹⁹ James N. Rosemai et al. ed. The Analysis of International Politics (New York: The Free Press, 1997).P.54.

Dünya informasiya məkanının qloballaşması. Sputniklər, optik kabellər, kompüterlər və fakslar informasiya selinin eksponensial tezləşməsinə və sıxlaşmasına səbəb olur. Yer kürəsinin ən ucqar nöqtələrini birləşdirən telekommunikasiya xətlər ucqar nöqtələrlə ani rabitəni təmin edərək zamanı aşmaq imkanı yaratmışdılar. İndi isə insanın özü KİV—nin elektron vasitələrinin köməyi ilə eyni zamanda bir neçə yerdə olmaq imkanı əldə etmişdir.²⁰ Yer kürəsinin müxtəlif yerlərində zaman anlayışının özünəməxsus bərabərləşməsi hadisəsi baş vermişdir.²¹ Mərkəz və periferiyada bunun nəticəsində bir bütün yer kürəsinin zaman-məkan nöqteyi-nəzərindən bütövlüyünü təmin etmişik.

KİV-nin vasitələri insanları nəhəng milli birləşmələr şəkilində formalaşdırır. Dil ünsiyyəti sahəsində inqilabi dəyişikliklər baş vermişdir. Dünya ünsiyyəti formasında bir neçə dil liderliyi əldə etmişdir (məsələn ingilis dili aviasiya sahəsində). İngilis dilinə əsaslanan komputer və komputer dili xüsusilə iş aləmində milliyyətlərarası universal dil statusunu almışdır. Qloballaşma transmilli media imperiyasının yaranmasından birbaşa asılıdır. Aydın olduğu kimi klassik demokratiyanın ideallarına uyğun olaraq media öz informasiya proqramının mətn seçimində dövlət və korporativ idarəetmədən bərabər azad edilməlidir. Onların məqsədi ictimaiyyətə mümkün olduğu qədər geniş nöqteyi-nəzər spektri təqdim etmək və bununla sosial problemlər haqqında mümkün olan müxtəlif yanaşmaları təcəssüm etdirməkdir. Lakin bu gün “qlobal media” bir səsə digərindən bərk səslənməsinə şərait yaradır və qiymətli neytrallıq müşahidə edilmir. Güman edilən proqram rəngarəngliyinə baxmayaraq, Amerikan alimi M.Parentinin fikrinə görə burada azad bazarın, imkan bərabərliyinin, individualizmin və tələbatın vurğulandığı unikallaşdırılmış menyu üstünlük təşkil edir.

Əlbəttə ki, yerli lokal “media – biznes” də öz yerində dayanmır, informasiya bazarındakı yer uğrunda mübarizə aparır, lakin buradakı imkanlar müqayisə

---

²⁰ Bozkurt, V. Küreselleşmenin İnsani Yüzü. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000. s.145.

edilməzdir. Birincisi praktiki olaraq transnasional media-imperiyalar sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə əsaslanmışdır. Məs: “SNN” şirkəti (xəbərlərin kabel vasitəsilə yayımlanması) “BBC”, “News Corporation” (xəbərlərin ötürülməsi ilə məşğul olan kooperasiya) “Time-Warner” (Vornər imperiyasının bir hissəsi) İngilis-Amerika mənşəli “Volv disney”, İtaliyada s. Berluskonni imperiyası, Yaponiyada “Sony”, Almaniyada “Bertelsman”. Hərfi mənada bunlar media imperiyasıdır. Belə ki, “Bertelsman” kooperasiyası kitab nəşri və satışı, qəzet və jurnal nəşri və satışı ilə məşğul olur, bir sıra topoqrafiyalara sahibdir, kağız istehsal edir, bütün daşıyıcılarda musiqi yazılışı həyata keçirir, onların istehsalı üçün lisenziya verir, musiqi klublarına sahibdir, internet provayderlik edir, web dizaynerliklə məşğul olur və internetdə bir sıra kommersiya saytına malikdir. Təbii ki, bu bütün dünya ərazisində (imperiya) həyata keçirilir.²²

“Azad informasiya axını” termini ideologema funksiyasını həyata keçirir. K. Roaçın tədqiqatları göstərir ki, media imperiyalar tərəfindən yayımlanan xəbər proqramlarının əsas məğzi “ böyük millətlərin” ilk növbədə ingilis Amerikanların (anqlı) nöqtəyi nəzərini əks etdirir.²³ Dünyanın ən böyük informasiya agentlikləri “Asoşeyd Prees” və “Yunayted Prees” dünyanın bir çox KİV-ni gündəlik 17 və 14 milyon sözlə təmin etdiyini nəzərə alsaq M. Maklyuenini yenidən yada salmaq yerinə düşər.

İndiki dördə iki əsas qlobal televiziya xidməti şirkəti mövcuddur. Dünyəvi televiziya xidməti “BBC” (BBC WSTV) və “CCN international” (CNNi) “BBC WSTV” Avropada, Asiyada indiki Britaniya ittifaqının və keçmiş Britaniya müstəmləkələrinin ərizələrində daha çox nüfuza malikdir. “CCN”-nin 60 milyondan yuxarı olan amerikan izləyicilərinə əlavə olaraq Rusiya Federasiyasını, Çini, Afrika ölkələrin, Orta Şərq və Latın Amerikasının daxil olduğu 140 ölkədə 50 milyon izləyicisi vardır. Elita nümayəndələri və biznes dairələrlə ingilis dilində yayımın üstünlük təşkil etməsi səbəbindən bunu nəhənglərin imkanlarının

---

²² [http://www.polity.co.uk/globalization/\(sbt:21.05.2014\)](http://www.polity.co.uk/globalization/(sbt:21.05.2014))

²³ A.N.Abbasbəyli, “Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma”, Bakı-2007, səh. 56

məhdudlaşmasına baxmayaraq onlar tərəfindən yerli media şirkətlərlə müştərək təşkilatların yaradılması tədbirləri görülmüşdür.

Müasir qloballaşma prosesi üçün yenilik texnoloji təşkilatçı adminstrativ hüquqi sahələrə sosial əlaqələrin yayılması həmçinin yeni informasiya texnologiyası və müasir kommunikasiya şəbəkəsi vasitəsilə qarşılıqlı əlaqənin yaradılması məqsədlə daimi intensivləşmə tendensiyasıdır. Qlobal axının müasir formaları İEO-in nəhəng investisiya qoyuluşları buraya İEOÖ-in iqtisadiyyatına və həmçinin birinin digərinə investisiya qoyuluşu ilə bundan başqa kapital hərəkətinin yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə edilir.

XX əsrin sonunda mallar, kapitallar, insanlar, biliklər, formalar, silahlar, narkotiklər və s. dövlətlərin sərhədlərinin asanlıqla keçməyə başlayır. Trans- milli şəbəkələr, sosial hərəkətlər və münasibətlər insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Qlobal ticarət maliyyə istehsal sistemlərinin mövcud olması dünya miqyasında millət və xalqların taleyini bir mərkəzə cəmləmişdir.

Qloballaşma və iqtisadiyyat. Qloballaşma prosesinin əsas forması olan iqtisadi qloballaşmanın özəyini ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi inteqrasiyası təşkil edir. İqtisadi inteqrasiya dövlətlərin təsərrüfat və siyasi cəhətdən elə birləşməsidir ki, bu birləşmədə milli təsərrüfatlar arasındakı əmək bölgüsü müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir. Belə iqtisadi əməkdaşlıq müxtəlif ölkələr arasında müstəqillik, bərabərlik prinsipi ilə bir-birinin daxili işlərinə qarışmadan bu ölkələrin qarşılıqlı səmərə prinsipi əsasında iqtisadi və elmi-texniki əlaqələrinin birlikdə razılaşdırılaraq həyata keçirilməsindən ibarətdir ki, bunun da özəyində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi durur. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkəti, kapital və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, birgə iqtisadi, valyuta-maliyyə, elmi-texniki, sosial, xarici və hərbi siyasətin razılıq ilə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Dünya dövlətləri bu yolla öz istehsal güclərinin, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına nail olur və bunların məntiqi göstəricisi kimi əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə cəhd edirlər.

Qloballaşmanı iqtisadi rakursdan seyr etdikdə, siyasətdən fərqli olaraq sadə insanlar üçün daha açıq görünən halları sadalamaq olar. Sadə insanlar üçün qloballaşma — "Coca-Cola", "Adidas", "Nokia", "Panasonic", "Mercedes" və sair bu kimi ticarət nişanlarıdır. Doğrudan da, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının son onilliklər ərzində sürətli sıçrayışı qlobal ticarət nişanlarına malik olan transmilli korporasiyaların (TMK) fəaliyyətini xeyli aktivləşdirib. Artıq okeanın o tayında oturub Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliyadakı bazarlara asanlıqla daxil olub öz məhsulunu satmaq imkanı yaranıb. Lokal bazar və müştəri uğrunda əsrlərlə gedən mübarizə artıq beynəlxalq səviyyədə aparılır. Bütün bunlar iqtisadi qloballaşmanın ən başlıca təzahürləridir. Qloballaşmış iqtisadiyyatın mahiyyətə fərqi ondadır ki, ən müasir texnologiyaya yol demokratikləşib, asanlaşıb.²⁴

İqtisadi qloballaşmanın 2 əsas komponenti var: 1) qlobal bazarın yaranması və 2) istehsalın qloballaşması. Qlobal bazar tarixən bir-birindən ayrı olan milli bazarların bir yerə cəmləşdiyi nəhəng çətirdir. Yuxarıda sadalanan ticarət nişanlarının bütün dünyada istehlak məhsulu kimi qəbul olunması qlobal bazarın ən bariz nümunəsidir. Müxtəlif milli zövq və seçimlər qloballaşmaya ən böyük maneə kimi görünsə də, artıq qloballaşma dünyada xüsusi vahid zövq, dəb və seçim meydana gətirmişdir. Qlobal bazarın ən əsas və diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri budur ki, daxili bazarda bir-birinə rəqib olan TMK-lar artıq vahid dünya bazarı uğrunda rəqabət aparırlar, həmçinin əksinə yerli bazara daxil olan xarici rəqiblərə qarşı mübarizə aparırlar.

İstehsalın qloballaşması istehsalın xərc və keyfiyyət üstünlüklərindən yararlanmaq üçün müəssisələrin öz məhsullarını müxtəlif ölkələrdə istehsal etməsidir. Başqa sözlə parçaları ayrı-ayrı ölkələrdən mənbələnən vahid məhsulun yaranmasıdır. Məsələn üçün "Boinq" şirkətinin son hava gəmilərindən biri olan "Boinq-777" 132500 əsas komponentdən təşkil olunmuşdur ki, bunlar da dünyanın müxtəlif ölkələrinə mənsub olan 545 təchizatçı tərəfindən təmin edilmişdir və bu

---

²⁴ Уткин А.И., "Глобализация: процесс и осмысление", Москва—2001, с.37

artıq qlobal istehsal torunun var olmasının əyani sübutudur. Ona görə də bu gün dünyada TMK-lar tərəfindən istehsal olunan məhsulları konkret olaraq amerikalı, alman, fransız, yapon malı deyil, dünya malı kimi xarakterizə etmək daha doğru olar.

İqtisadi qloballaşma kapitalın hərəkətini sürətləndirən və yeni ideyaların tətbiqini təmin edən vahid qlobal maliyyə və informasiya məkanının formalaşması və inkişafı prosesidir. Tanınmış alim Manuel Kastels qlobal iqtisadiyyatı bütün planet miqyasında real zaman rejimində işləmək qabiliyyəti olan vahid iqtisadi sistem kimi xarakterizə etmişdir. Manuel Kastelsə görə dünya iqtisadiyyatının qloballaşması anlayışı dünya təsərrüfatının inteqrasiyası anlayışından daha genişdir.²⁵

İqtisadi qloballaşmanın başlıca hərəkətverici qüvvəsini isə barəsində yuxarıda da bəhs olunan, dövlət sərhədləri ilə hesablaşmadan öz istehsalını qurmaq üçün hara faydalıdırsa oraya da kapitalını qoyan TMK-lar təşkil edir. Bu zaman TMK-ların mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün qlobal səviyyədə tədbirlərin görülməsi ön plana çıxır. Bu barədə Portuqaliyanın baş naziri olmuş Antonio Qutyerresin fikirləri ilə razılaşımaq olar. O, hesab edir ki, TMK-ların eqoizminə qarşı güclü regional blokların iradəsini və dünya miqyasında əlaqələndirilmiş səmərəli siyasəti qoymaq olar və o, buna uğurlu misallar çəkir: "Heç bir kiçik və hətta böyük dövlət TMK kimi nəhənglərə qarşı təkbaşına müqavimət göstərə bilməz, Avropa Birliyi və Şimali Amerika dövlətlərini birləşdirən NAFTA isə bunu bacarır". Doğrudur, TMK-lar qloballaşan dünyanın başlıca oyunçularıdır. Lakin həmin proseslərdə mühüm rol təkcə onlar deyil, milli dövlətlər, həmçinin, müxtəlif dövlətlərarası institutlar, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, eləcə də qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq, regional və milli təşkilatlar, vətəndaş cəmiyyətinin birlikləri və xüsusi ilə də kütləvi informasiya vasitələri oynayırlar.

---

²⁵ Şükürov A.M., "Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah", Bakı—2006, s.114

XX əsrin sonunda iqtisadi qloballaşmanın və liberal fundamentalizmin əsaslarını yaradan "Vaşinqton konsensusu" dünya təsərrüfatına güclü təsir göstərmişdir. Dünya iqtisadi siyasəti layihəsi Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən qeyri-qərb dövlətlərinə münasibətdə reallaşdırılmış və "Vaşinqton konsensusu" adını almışdır. "Vaşinqton konsensusu"nu yaradarkən ABŞ maliyyə nazirliyinin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının rəhbərləri dünya ticarətinin yolu üzərində duran gömrük və digər baryerlərin aradan qaldırılması haqqında razılığa gəlmişlər. "Vaşinqton konsensusu"na əsasən iqtisadiyyatda islahatların aparılması üçün bir sıra təkliflər işlənib hazırlanmışdır. Lakin "Vaşinqton konsensusu" qlobal iqtisadiyyatın böhranı ilə başa çatdı. Onun da başlanğıcını 1997-ci ildə baş vermiş Asiya maliyyə böhranı qoymuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun səhv təklifləri əsasında əvvəlcə Şərqi Asiya, Latın Amerikasına və Şərqi Avropa iqtisadiyyatı çox böyük ziyan çəkdi. Bu isə ABŞ-ın geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarına uyğun idi. Çox az bir müddət keçdikdən sonra maliyyə böhranı dalğası Amerika iqtisadiyyatına da təsir etdi. Şərqi Avropanın bir çox iqtisadçıları "Vaşinqton konsensusu" modelinin tətbiqinin əleyhinə çıxdılar. Çünki həmin model dövləti iqtisadiyyatdan ayırmışdır.

Hazırkı zamanda iqtisadi qloballaşma tərəfdarları hər il Ümumdünya Davos Forumunda görüşürlər. Görüşlərdə işgüzar dairələrin və siyasi elitanın nümayəndələri iştirak edir. Elə buna görə də çox vaxt qlobalistləri "Davos adamları" adlandırırlar. Bundan başqa, işgüzar Avropa elitası üçün Zaltsburq Forumu təşkil edilir. Bu forumların keçirilməsi çox vaxt antiqlobalistlərin kütləvi etirazları ilə müşahidə olunur.²⁶

Faktlar onu göstərir ki, iqtisadi qloballaşma prosesi mədəni və yaxud siyasi qloballaşmadan daha sürətlə gedir. Real görünən odur ki, qloballaşma dünyanı vahid bir iqtisadi məkan kimi nəzərdə tutur, amma onun mahiyyəti yalnız iqtisadi bütövləşmə ilə məhdudlaşmır. Qloballaşma həm də hərbi-siyasi, sosial-mədəni,

---

²⁶ Şükürov A.M., "Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah", Bakı—2006, s.117

elmi-texniki bütövləşməni şərtləndirən tarixi bir faktora çevrilmişdir. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, qloballaşmanın növbəti mərhələsində siyasi qloballaşma ön plana çıxacaqdır. Həm iqtisadi, həm də siyasi qloballaşma isə mənəvi-mədəni dəyərlərin də ciddi təsirə məruz qalmasına səbəb olacaq.²⁷ Qloballaşma yalnız bütün müxtəlifliyi ilə bəşər nəslinə mənsubluğumuza əsaslanan ümumi gələcəyin formalaşdırılması sahəsində irimiqyaslı və təkidli söylərimizin nəticəsində tam, hərtərəfli və ədalətli xarakterə malik ola bilər. Qloballaşma Azərbaycan Respublikasının qarşısında da çox böyük perspektivlər açır. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi", "Bakı — Tbilisi — Ceyhan" neft və "Bakı — Tbilisi — Ərzurum" qaz kəmərlərinin reallaşdırılması, "Bakı — Tbilisi — Qars" yeni dəmir yolu xətti layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində atılmış uğurlu addımlar, tarixi İpək yolunun bərpasında ölkəmizin iştirakı Azərbaycanın dünya iqtisadi məkanına inteqrasiyasının artıq real həyat hadisəsi kimi təzahür etməsinin əyani göstəricisinə çevrilmişdir. Bunun da əhəmiyyəti az deyil ki, qloballaşma cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin qarşısında duran başlıca məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün cəmiyyətin bütün daxili ehtiyatlarını səfərbər etmək çox zəruridir — hər bir vətəndaş başa düşməlidir ki, dövlətin həyata keçirdiyi islahatların son nəticəsi onun da öz vəzifələrini söylə və yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirməyə hazır olmasından, eləcə də vətəndaş kimi mövqeyini bildirməsindən asılıdır.

Son 10 il ərzində qloballaşmanın bir sıra mənbələri aşkar olunmuşdur. Onlardan biri kommunikasiya və nəqliyyat sıxlığının qəfil sürətdə aşağı düşməsi, işləməyə qoyulan xərclərin azalması, informasiyanın istifadə və mühafizəsinə şərait yaradan texnoloji prosesdir. İnformasiya xidməti, elektron poçtun yaradılması və elektronika sahəsində uğurlarla bağlıdır. İki min ABŞ dolları qiyməti olan müasir kompüter 20 il bundan qabaq 10 milyon ABŞ dolları qiyməti olan kompüterdən daha güclüdür.

Qloballaşmanın milli iqtisadiyyata təsir aspektləri xüsusilə qeyd edilməyə

---

²⁷ Rüstəmov Y.İ., "Fəlsəfənin əsasları", Bakı—2007, s.503

layıqdır. Hər şeydən əvvəl dünya ticarətinin inkişaf templərini üstələyən b irbaşa xarici investisiya inkişaf tempini qeyd etmək lazımdır. Bu kapital qoyuluşları texnologiya mübadiləsində, sənayenin yenidən strukturlaşmasında, qlobal müəssisələrin formalaşmasında əsas rol oynayır. Bütün bunlar milli iqtisadiyyata birbaşa təsir göstərir. İkinci aspekt texnoloji innovasiyaya təsirdən ibarətdir. Artıq qeyd edildiyi kimi yeni texnologiyalar qloballaşmanın hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Lakin o, öz növbəsində rəqabəti gücləndirərək onların ölkələr arasında yayılmasının və inkişafını stimullaşdırır.

Beləliklə, qloballaşma nəticəsində beynəlxalq ticarət münasibətlərinin əsas faktoruna çevrilən “görünməyən” bütün xidmət növləri, informasiya, idarəetmə, hüquqi, maliyyə sahələrinin daxil olduğu xidmət ticarətinin artması baş verir. Əgər 1970-ci ildə xidmət idxalı ilə xarici investisiyanın 1/3 bağlı idisə bu günkü dövrdə bu pay 50% qədər artmışdır. Bununla yanaşı intellektual kapital dünya bazarında əsas məhsul kimi yer tutur. İntermilliləşmə prosesinin dərinləşmə nəticəsi iqtisadiyyatların qarşılıqlı təsir və əlaqəsi ilə bağlıdır. Bunu vahid intermilli iqtisadi sistemə yaxın olan struktura ölkənin inteqrasiyası kimi başa düşmək olar. Qlobal məhsulun çox hissəsinin istehsalçı ölkələrdə istifadə olunmasına baxmayaraq milli inkişaf daha çox qlobal strukturlarla əlaqələnir və keçmişdə olduğundan daha çox hərtərəfli və həmahəng olur.

Maliyyə qloballaşma prosesi dünya iqtisadiyyatının üç əsas mərkəzində cəmləşmişdir: ABŞ, Qərbi Avropa, Yaponiya maliyyə spekuliyası isə bu üçlükdən kənarlara çıxır. Valyuta bazarında qlobal mübadilə hər sutka 0,9-1,1 trilyon dollar həcmində artır. Spekuliyativ kapital axını bu və ya digər ölkənin ehtiyacını nəinki aşmır, onun vəziyyətini de-stabilləşdirməyə çətdirə da bilər.

Qloballaşma beynəlxalq rəqabəti kəskinləşdirmişdir. Rəqabət və bazarın genişlənməsi ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə, təkcə milli deyil həmçinin dünya səviyyəsində istehsalın artımını stimullaşdıran beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olur.

Qloballaşmanın bir üstünlüyü - qiymətlərin dəyişməsinə, köhnələrin ixtisarına

səbəb olan istehsal müstəvisində qənaət bu da dözümlü iqtisadi artıma səbəb olur. Qloballaşmanın üstünlüyü hər bir tərəfi qane edən sərfəli müstəvidə olan ticarət baxımından uduşla əlaqəlidir.

Bu təmində ayrı-ayrı şəxslər, şirkətlər, təşkilatlar, ölkələr, ticarət ittifaqları və hətta bütöv qitələrdə çıxış edə bilər.

Qloballaşma dünya müstəvisində yeniliyin arası kəsilməz tətbiqin xeyrinə rəqib təzyiqi, öndər texnologiyanın yayılması və dünya səviyyəsində istehsalın rasionallaşması nəticəsində əmək istehsalının yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər.

Ümumilikdə, qloballaşmanın üstünlüyü istehsal yüksəldən əmək haqların və həyat standartlarının yaxşılaşdırılması imkanını əldə edən bütün partiyaların vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Qloballaşmanın son nailiyyəti dünya rifahının ümumi qalxmasına səbəb olacaqdır.

Qloballaşma yalnız üstün cəhətlər daşımır, neqativ nəticələr də törədə bilər və ya bir sıra tənqidçilərin təhlükə gördüyü potensial problemlər də ortaya çıxara bilər. Qloballaşma ilə əlaqəli olan birinci təhlükə insanlara aydın olan üstünlüklər bərabər şəkildə paylanmaya bilər. Bilindiyi kimi qısa müddətli perspektivdə işləmə sənayesində xidmət sahəsindəki dəyişikliklər eksportla (idxal) əlaqəli olan xarici ticarətdən gəlir əldə edən sahələrdə böyük kapital ixtisaslı kadr axını hiss olunacaqdır. Eyni zamanda bir sıra sahələr qloballaşma prosesində uduzurlar. Onlar bazar azadlığının artımından rəqabət üstünlüklərini itirirlər. Belə sahələr onların xeyrinə olmayan yeni təsərrüfat qaydalarına uyğunlaşmaq üçün əlavə güc sərf etməlidirlər.

Dünyəvi siyasi məkanın qloballaşması. Müasir dünyada müasir tendensiyalardan biri iqtisadi məkanla yanaşı siyasi məkanın da qloballaşmasıdır. Hər şeydən əvvəl siyasi inteqrasiya prosesləri beynəlxalq, ölkələrarası və qeyri dövlət təşkilatlarının formalaşmasında özünü göstərir. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında dünyada mindən çox hökumətlərarası təşkilatlar mövcud idi. Aparıcı

dövlətlər 100 təşkilatın işlərində iştirak edirlər. Məs: Danimarka 164 təşkilatın, Fransa 155, Böyük Britaniya 140, ABŞ 122, Kanada 110, Yaponiya 106, Braziliya 100 təşkilatın üzvüdür.

Siyasətdə qloballaşma milli dövlətlərin zəifləməsidir və onların dəyişməsinə və müstəqilliyinin ixtisarına imkan yaradır. Müstəqil dövlətlərin postmodern dövlətlərə transformasiyası müşahidə olunur. Bir tərəfdən, bu ona görə baş verir ki, müasir dövlətlər BMT, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Avropa İttifaqı, NATO, BVF və Dünya Bankı kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara daha çox səlahiyyətli nümayəndə göndərir. Digər tərəfdən, iqtisadiyyata və vergilərin azaldılmasına dövlət müdaxiləsinin ixtisarı hesabına müəssisələrin (xüsusilə böyük millətlərarası korporasiyaların) siyasi təsiri böyüyür. Həmçinin insanların xaricə asan miqrasiyasına və kapitalın sərbəst hərəkətinə görə dövlətlərin öz vətəndaşları üzərində hakimiyyəti azalır.²⁸

Geosiyasi arenada Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT), OPEK (Neft İxrac Edən Ölkələr), Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT), İslam Ölkələri Konfransı Təşkilatı (İÖKT) və s. kimi təşkilatlar böyük rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə təşkilatların sayı artır və öncədən mövcud olan təşkilatların funksiyaları genişlənir.

BMT çərçivəsində iki böyük təşkilat fəaliyyət göstərir – YUNESKO (mədəni və elmi inkişaf problemləri ilə məşğul olur) və YUNEP (ətraf mühitin qorunması və mühafizəsi üçün mexanizmlər işləyib hazırlayan) BMT-də əsas yerlərdən birini atom enerjisi üçün beynəlxalq agentlik tutur (MAQATE). Bu təşkilat nüvə silahının yayılmasının qarşısını alır və atom enerjisindən sülh niyyəti ilə istifadəni tənzimləyir.

Şimali Amerika azad ticarət zonasının yaradılması üzrə aktiv işlər həyata keçirilir. Buraya ABŞ, Kanada, Meksika daxil olacaq. 1989-cu ildə Asiya Sakit Okeanı İqtisadi Şurası (ASOİŞ) yaradılıb. Asiyada Cənub-şərqi Asiya Ölkələri Assosiyası, Asiya İnkişaf Bankı və başqa ittifaq və birləşmələr uğurla fəaliyyət göstərir.

---

²⁸ [http://eco-socialistsofazerbaijan.blogspot.com/\(sbt:16.04.2014\)](http://eco-socialistsofazerbaijan.blogspot.com/(sbt:16.04.2014))

Suveren milli dövlətlərlə yanaşı beynəlxalq münasibətlərin aktiv subyektləri müxtəlif təşkilatlar, birliklər, institutlar timsalında transnasyonal strukturlardır. Bu strukturlar beynəlxalq əlaqələrin inkişafı tendensiyası və xarakterinə təsir edir. Adətən transnasyonal ştablarda qəbul edilən qərarlar ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşlarının həyatlarına yerli hökumət qərarlarından daha effektiv təsir edir. Bütün bu təşkilatlar, birliklər, korporasiyalar dövlətlərin dünyəvi birlik çərçivəsində fəaliyyətlərini tənzimləmək üçün qaydalar kompleksi işləyib hazırlayır və təsdiq edirlər. Onlar konfliktlərin həlli, əməkdaşlıq, müharibələrin qarşısını alma, qlobal iqtisadi inkişaf prinsiplərini müəyyən edirlər.

İndiki dövrdə başqa bir vəziyyət yaratmışdır. Belə ki, dünya vahid kompleks şəklinə düşmüşdür, onun hissələri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Siyasi xadimlərin və təşkilatların, hökumət və dövlətlərin hadisələri idarə etmə, qərarları qəbul etmə və reallaşdırma bacarıqları təkcə onların ölkə daxili imkanlarından deyil həmçinin ölkənin xarici aləmdə mövqeyindən və xarici aləmə təsir imkanlarından asılıdır.

Bu kontekstdə aparıcı rolu müxtəlif mərkəzlərdə, dövlət və qeyri dövlət aktorlarının təmas nöqtəsində ortaya çıxan bir çox problemin müxtəliflik, uzlaşma və s. xarakteriki əsasən rəsmi dövlət instansiyaları və strukturları tərəfindən istifadə olunan ənənəvi, rəsmi üsullarda (müqavilələrin imzalanması üçün aparılan danışıqlar, diplomatik əlaqələrin yaradılması və ya ləğv edilməsi və s.) həll etməyə imkan vermir. Dövlətlərin öz səlahiyyətlərini effektiv həyata keçirməsinə regional və dünyəvi dövlətlərarası və qeyri hökumət təşkilatları, institutları timsalında transnasyonal korporasiyaların və başqa transnasyonal aktorların genişlənən fəaliyyət dairəsi güclü təsir göstərir. Məsələn: neftin, qazın, kofenin, südün və s. qiymətinin qaldırılması və ya aşağı salınması ayrı-ayrı hökumətlərin qərarından deyil OPEK, AB və başqa beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində müzakirə edilir.

Sərhədlərin aktiv aradan götürülməsi sayəsində daxili siyasi hesab edilən problemlər getdikcə beynəlxalq siyasi xarakter alır. Prezidentsiz xarici və daxili siyasətin qarşılıqlı uzlaşması müşahidə edilir və bu qarşılıqlı uzlaşma ictimai həyatın bütün sahələrində müşahidə edilir. Bir tərəfdən xarici siyasətin və ya

daxili siyasətin səlahiyyət dairəsinin nədən ibarət olduğunu təyin etmək getdikcə çətinləşir. Digər tərəfdən xarici siyasətin daxili siyasi nəticələrinin önəmliliyi və daxili siyasətin xarici siyasi nəticələrinin önəmliliyi artır. Problemdaxili siyasi məsələlərin beynəlxalq komponent daşması faktı ilə əlaqədar olaraq daha xüsusi diqqət tələb edir. Nəticədə hökumətin öz problemlərini müstəqil həll etmək üçün istifadə etdiyi ümumi qəbul edilmiş normalar, siyasi idarəetmənin ənənə və praktikası yetəri hesab olunmur. Onların dəyişikliklərə uyğunlaşma bacarığı ictimaiyyət qarşısında ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün resursların qıtlığı ilə əlaqədar olaraq həmçinin dövləti xaricdə vəziyyətindən və xarici aktorlarla əməkdaşlıqdan asılı olması ilə əlaqədar olaraq aşağı düşmüşdür.

Hətta belə bir fikir də vardır ki, ənənəvi olaraq beynəlxalq münasibətlərdə əsas və siyasətin subyekti olan dövlət bizim dövrdə tam siyasi iqtisadi qurum deyildir. O, daha geniş qurumların bir fraqmenti və hissəsi kimi çıxış edir – dünyəvi siyasi sistemin, dünya iqtisadiyyatının, dünya ictimaiyyətinin.²⁹

Bütün proseslər “iki dünya siyasəti” haqqında danışmaya imkan verir. Biri suveren milli dövlətlərdən təşkil olunan, digəri isə qeyri hökumət təşkilatları, birlikləri, korporasiyaları şnelində fəaliyyət göstərən ölkə və xalqların artan iqtisadi və siyasi qarşılıqlı asılılığı arasında ziddiyyət bir tərəfdən, digər tərəfdən dövlətin milli suverenitetinin aktiv subyekt rolunun qoruyub saxlanması məsələsi getdikcə kəskinləşir. Ölkə və xalqların qarşılıqlı asılılığı və inter milliləşməsinin digər tərəfi rəqabətin və onlar arasında təzyiqin güclənməsidir. Dövlətlər beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi yolu ilə iqtisadi qloballaşmaya reaksiya göstərirdilər. Lakin məsələnin təəssüflü tərəfi ondan ibarətdir ki, bu əməkdaşlıq şirkətin yerləşdiyi ölkənin əlində möhkəm idarəetmənin toplanması əsasında qurulur. Əks halda şirkətlərə beynəlxalq razılaşmalar əsasında öz milli sərhədlərindən kənar fəaliyyət göstərməyə imkan verilmir. Bu bank sistemində xüsusilə aydın aşkar görünür, burada qloballaşma yüksək həddə çatmışdır. Mərkəzi banklar arasında beynəlxalq əməkdaşlıq çox millətli razılaşmalara əsasən aparılır.

---

²⁹ Şükürov A. Qloballaşma: mahiyyəti, perspektivləri. Bakı, 2011, səh 133.

Bu halda idarəetmə funksiyaları ana ölkə tərəfindən qorunur.

Milli dövlət qloballaşma şəraitində. Müasir dövrdə heç bir dövlət qloballaşma prosesindən kənar qala bilməz. Qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdaraq cəmiyyətin daxilində sosial münasibətləri yeni məcraya salır, milli özünəməxsusluğu xüsusi dünyagörüşü çərçivələrinə salaraq sərt şəkildə məhdudlaşdırır. O, əvvəla, milli mədəniyyət və ənənələrin öncüllüyünü dağıdır, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmanı gücləndirir, coğrafi və iqtisadi vəziyyətindən, siyasi quruluşundan, habelə milli mentalitetindən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbləşdirir. İkincisi, istər millətin, istərsə də dövlətin müstəqil inkişaf imkanlarının mahiyyətinə varmadan, səmərəsizliyi amansızcasına cəzalandırır və beynəlxalq səmərəlilik "çempion"larını, yəni, inkişaf etmiş ölkələri isə daha da həvəsləndirir.³⁰

Beləliklə, yeni minilliyin əvvəlində qloballaşma dünya təfəkkürünün və tərəqqinin yeni, öncül istiqamətinə çevrilmişdir. Hesab edilir ki, ümumiyyətlə, XXI əsr qloballaşma əlaməti altında keçəcəkdir. Qloballaşmanın milli məkanlara təsiri prosesində dövlətin daxili siyasi inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnteqrasiya proseslərinin təsiri yeni qavrayış, təfəkkür tərzini formalaşdırır, sonra isə yeni dövrün bu komponentlərinə həyat verir. Davranışın yeni stereotipləri və formaları meydana gəlir.

Bəşəriyyətin inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən qloballaşmanın faydaları qeyri-bərabər bölüşdürülür. Müasir beynəlxalq siyasi-iqtisadi sistemində azsaylı inkişaf etmiş sənaye ölkələri aparıcı rol oynayır. Texnoloji və informasiya inqilabları iqtisadi inkişafın xarakterini dəyişmişdir. Qabaqcıl sənaye ölkələri və müəyyən dərəcədə orta inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələr üçün rifah səviyyəsinin artırılmasında yeni imkanlar daha çox yaranmışdır.

Bununla yanaşı, tədqiqatlar göstərir ki, ziddiyyətli mahiyyəti və sosial-iqtisadi nəticələrinə baxmayaraq, XX əsrdə baş vermiş elmi-texniki inqilablar inkişaf

---

³⁰ R.Mehdiyev, "Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət".səh,187.

etməkdə olan ölkələrin və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin sosial-iqtisadi tərəqqisinə ciddi təsir göstərmişdir. Faktlar da bunu əyani şəkildə sübut edir. Belə ki, sənaye istehsalı XX əsr ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 21, 9 dəfə artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 62, 1 dəfə artmışdır. Yalnız son 30 il ərzində (1970-2000-ci illər) sonuncuların sənaye istehsalı 55 dəfə artmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənayenin strukturunda da ciddi dəyişikliklər özünü göstərmişdir. XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhsul istehsalının strukturunda emaledici sənaye məhsullarının payı iki dəfədən çox artaraq 2000-ci ildə 55, 2 faiz təşkil etmişdir. Diqqəti belə bir cəhət cəlb edir ki, bu proses qloballaşmanın geniş vüsət aldığı 90-cı illərdə xüsusilə sürətlənmişdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, həmin struktur dəyişiklikləri bəzi iqtisadçılardan iddia etdikləri kimi heç də materialtutumlu və əməktutumlu sahələr hesabına baş verməmişdir. Belə ki, 1980-1998-ci illər ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracatında baza ehtiyatlarının (yanacaq nəzərə alınmasa) payı 50,8 faizdən 19 faizə enmiş, əməktutumlu hazır məhsulları isə müvafiq olaraq 21,8 faiz və 23, 2 faiz təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ixracatda yüksək texnologiyatutumlu məhsulların xüsusi çəkisi isə 11, 6 faizdən 31 faizə yüksəlmişdir.

Sənaye ölkələrində yaranmış zəngin hazır texniki potensialdan istifadə edərək, zəif ölkələr öz inkişafını sürətləndirmək imkanına malikdirlər. Adambaşına məhsul istehsalı 1970-2000-ci illər ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə 1,7 dəfə artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 2,5 dəfə çoxalmışdır. 2000-2006-cı illərdə isə ÜDM-in orta illik artım sürəti inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən xeyli yüksək olmuşdur.

Bununla yanaşı, real həyat göstərir ki, qloballaşmanın bəhrələrinin ilk olaraq güclü dövlətlər tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq azalmır, əksinə daha da artır. Bu haqda iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər dəlillər və faktlar mövcuddur. Biz burada yalnız bir fakt üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik: adambaşına düşən

ÜDM inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1900-cü ildə ABŞ səviyyəsində 11,3 faiz təşkil etdiyi halda, 2000-ci ildə 10,7 faizə enmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın verdiyi imkanlardan bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr eyni dərəcədə istifadə etmirlər. Dünya Bankının hesabatlarının birində göstərilir ki, aşağı gəlir səviyyəsinə malik olan Azərbaycan da daxil olmaqla 49 ölkədə adambaşına ÜDM 1995-ci ildə 700 dollardan az olmuşdur. Həmin göstərici üzrə bu dövlətlərin böyük əksəriyyəti ABŞ səviyyəsinə görə (1987-ci illə müqayisədə) xeyli geriləmişdir. Lakin kamil bazar iqtisadiyyatı mexanizmi yaradaraq qloballaşmanın üstünlüklərindən uğurla istifadə edən bir çox zəif inkişaf etmiş ölkələr isə (Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur, Çin və s.) sosial-iqtisadi tərəqqi yolunda sürətlə irəliləyirlər. 2000-2006-cı illərdə bütün dünya üzrə ÜDM-in orta illik artım sürəti 2, 5-4, 8 faiz olduğu halda, bu ölkələrdə 7-8 faiz olmuşdur.

Nəticədə, bu ölkələr arasında da təbəqələşmə sürətlənir. Onların arasında texnoloji inqilabların və yeni beynəlxalq iqtisadi-maliyyə mühitinin verdiyi üstünlüklərdən səmərəli istifadə edən ölkələr öz inkişaf səviyyələrinə görə sənaye ölkələri ilə aralarında olan fərqi aradan qaldırırlar. Lakin təbii istehsal amillərindən istifadəyə əsaslanan ölkələrdə vəziyyət ağır olaraq qalmaqda davam edir, onların dövlət borcları sürətlə artır, istehsalın strukturunda hasilat sənayesinin payı yüksək səviyyədə qalır.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan azad bazar iqtisadiyyatına transformasiya prosesinin tarixdə analoqu yoxdur və qloballaşma dövrünə təsadüf etdiyi üçün olduqca mürəkkəbdir. Bu ölkələrdə gedən proseslər iqtisadi münasibətlərin qloballaşmasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qloballaşma dövründə isə dünyanın iqtisadi inkişafında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. İnformasiya inqilabı, kapital axınının beynəlmilləşməsi iqtisadi inkişaf modelində dərin keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmışdır. Ticarətin və maliyyə bazarlarının liberallaşması bu ölkələr qarşısında yeni perspektivlər açmaqla yanaşı, yeni problemlər də yaradır. Bu ölkələrdə ticarətin liberallaşması və maliyyə

vəziyyətinin sabitləşdirilməsi qapalı olan iqtisadiyyatın açıq iqtisadiyyatla əvəz olunması prosesi ilə paralel gedir. Bunun nəticəsində həmin ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsünə daha çox cəlb edilir və onlarda xarici ticarət dövriyyəsi sənaye istehsalına nisbətən çox sürətlə artır.³¹

Həmin ölkələrin gələcək taleləri üçün əhəmiyyətli olan məsələlərdən biri də odur ki, yerli və xarici sahibkarların milli bazarlara sərbəst daxil olmaları və fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradılır. Kapital hərəkətinin liberallaşması isə həmin ölkələrin yeni yaranmağa başlayan bazarlarının dünya maliyyə bazarlarının tərkib hissəsinə çevrilməsinə səbəb olur. Xarici investorlar isə neft-energetika və maliyyə sahəsində daha çox fəallıq göstərirlər. Bu isə onlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olmaqla bərabər, digər tərəfdən “asılı kapitalizm” adlanan hadisənin baş verməsi ehtimalını artırır.

Qloballaşma prosesləri dərinləşdikcə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətlər “Vaşinqton konsensusu” adlanan sənəddə cəmlənmiş tövsiyələr (BVF, Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatların) əsasında formalaşmağa başlamışdır. Həmin sənəddə adı çəkilən ölkələrə tövsiyə edilir ki, onlar bank, xarici ticarət, xarici investisiyalar haqqında qanunvericiliyi daha da liberallaşdırsınlar, vergiləri və büdcə xərclərini ixtisar etsinlər, genişmiqyaslı özəlləşdirmə tədbirlərini həyata keçirsinlər, inflyasiyanın qarşısını qətiyyətlə alsınlar və maliyyə vəziyyətlərini sabitləşdirsinlər, xarici borcları restruksizasiya etsinlər. Bu tövsiyələr C.Stinqlisin göstərdiyi kimi, standart xarakter daşıyır və heç də istənilən müsbət nəticəni vermir: “BVF-nin bazarların özü-özlüyündə kənar müdaxilə olmadan səmərəli fəaliyyət göstərməsi kimi köhnəlmiş fikirlərə əsaslanan siyasi kursu bazar iqtisadiyyatının düzgün istiqamətləndirilməsinə və əhalinin maddi rifah halının yüksəldilməsinə səbəb ola biləcək arzu olunan dövlət müdaxiləsinə imkan yarada bilməmişdir. ”

---

³¹ Abbasbəyli A. Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma (dərslük). Bakı,2007.səh.99.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud köklü problemlərin həlli üçün inkişaf etmiş ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların liberal görüşlərə əsaslanan tövsiyələri ciddi tənqiddə məruz qaldığı üçün “Vaşinqton konsensusu”nun bir sıra müddəaları yenidən nəzərdən keçirildi. Bu zaman liberal postulatların bir sıra radikal müddəalarından əslində imtina edildi və yeni islahat tədbirləri hazırlandı. Bu tövsiyələr (müəllifi C. Stinqlis) “Postvaşinqton konsensusu” adını aldı.³² Bu zaman əvvəl verilmiş tövsiyələr (məsələn, inflyasiyanın boğulması, dövlət mülkiyyətinin irimiqyaslı özəlləşdirilməsi, ticarət və maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması, xarici borcların restruksizasiyası və liberal siyasətin digər “alətləri” vasitəsilə maliyyə sabitliyinin yaradılması) yenidən nəzərdən keçirildi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət-bazar münasibətlərinə bu sənəddə yenidən baxıldı.

Beləliklə, qloballaşma istər dünya miqyasında, istərsə də ölkə daxilində keyfiyyətə yeni iqtisadi və maliyyə mühitinin formalaşmasına yol açmışdır. Mütəxəssislərin əksəriyyəti hesab edir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin liberallaşması eyni tipli qanunlarla idarə olunan, vahid və yaxud yüksəkdönərli ödəmə vasitələrindən istifadə edilən vahid və yekcins qlobal bazar məkanının yaranmasını sürətləndirir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəticəsində ölkələrarası mövcud maneələr getdikcə aradan qaldırılacaqdır. Bu isə rəqabətin qlobal xarakter almasını təmin edəcək, dünya ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilməsinə səbəb olacaqdır.

Qloballaşma proseslərinin həm ölkələr, həm də fəaliyyət sahələri baxımından qeyri-bərabər nəticələri təsirli milli dövlət modelinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan dövlətin 3 mühüm funksiyasının təkmilləşdirilməsi vacibdir:

1. Dövlətin texnoloji infrastruktur və insan kapitalının formalaşdırılması sahəsindəki strateji funksiyası. Qloballaşma prosesində ölkələrin texnologiya və

---

³² Kazgan, G. Küreselleşme ve Ulus Devlet: Yeni Ekonomik Düzen. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002, səh 56.

insan kapitalı sahəsində infrastrukturunun yenilənməsi və inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Dövlətin bazarları və rəqabət tənzimləyici funksiyası – dövlətin bazarları, xüsusən bank sistemini və maliyyə strukturunu tənzimləyən funksiyasının əhəmiyyəti son dərəcə artmışdır. Son dövrlərdə maliyyə sahəsində özünü göstərən dərin dünya böhranları (1998-2008) onu göstərdi ki, maliyyə sektorunda dövlətin tənzimləyici rolu zəif olan ölkələr həmin böhranlardan daha çox itki ilə çıxırlar.

3. Dövlətin bölgü sahəsindəki funksiyaları – qloballaşma prosesinin qeyri - bərabər gedişi istər ölkələr arasında, istərsə də ölkə daxilində gəlir bölgüsünün tənzimlənməsini tələb edir.

II FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

2.1. İnsan hüquqlarının mənbəyi.

İnsan hüquqları müasir dünyanın ən aktual problemlərindən biridir. İnsan hüquqlarının anlayışı və təbiəti haqqında danışmadan əvvəl bu ideyanın tarixi inkişafını nəzərdən keçirmək lazımdır. İnsan hüquqları ideyasının tarixi kökü təxminən e.ə.VI-V-ci əsrlərə gedib çıxır. Belə ki, hələ o dövrdə Afina və Romada bu ideyalar meydana gəlməyə başlamışdır. Doğrudur, bu fikirlər o zaman insan hüquqları adlanmasa da, onlar öz mahiyyəti etibarilə indiki insan hüquqlarının ilk rüşeymləri idi. Buna misal olaraq, ilk demokratlardan olmuş Afinalı Periklin xalqın xeyrinə həyata keçirdiyi islahatları və ya Qədim Romada plebeylərlə patrisilərlə arasında gedən mübarizəni göstərə bilərik. Lakin o dövrdə insan hüquqları dedikdə yalnız quldurlara məxsus hüquqlar göstərilirdi və qulların heç bir hüququ yox idi.³³

Cəmiyyət inkişaf etdikcə insanlar öz hüquqları uğrunda daha mütəşəkkil mübarizə aparmağa başladılar. Elə bunun məntiqi nəticəsi olaraq, 1215-ci ildə İngiltərədə dünya tarixində insan hüquqlarına dair ilk sənəd olan “Böyük Azadlıqlar Xartiyası (Magna Carta)” qəbul olundu ki, bu sənəd indi də öz əhəmiyyətini qoruyur. Bu sənədin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dünya tarixində ilk dəfə olaraq, kral öz hakimiyyətini feodalların xeyrinə məhdudlaşdırırdı. Bundan sonra İngiltərədə insan hüquqları uğrunda mübarizə daha da gücləndi və 1689-cu ildə Hüquqlar haqqında Bill qəbul olundu ki, bu da insan hüquqları sahəsində bəşəriyyətin daha bir nailiyyəti idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, insan hüquqları ilk dəfə 18-ci əsrdə öz elmi izahını tapdı. Bu dövrün böyük mütəfəkkirləri Monteskyö, Russo, Hobbs, Lokk və digərləri insanların ayrılmaz, təbii hüquqlarının olduğunu göstərir və deyirdilər ki, bu hüquqları onlardan heç kəs, hətta dövlət belə ala bilməz. 18-ci əsrin bu liberal fikirləri öz əksini 2 əsas sənəddə: 1776-cı ildə ABŞ-da qəbul olunmuş “İstiqlaliyyət

---

³³ Fərhad Mehdiyev “Nəzəriyyə və Təcrübədə İnsan hüquqları”, Bakı-2009, səh.10

Bəyannaməsi”ndə və 1789-cu ildə Fransada qəbul olunmuş “İnsan və vətəndaşların hüquqları haqqında bəyannamə”də tapmışdır.

Dövlətin başlıca vəzifəsi insan hüquqlarını müdafiə etməkdir-İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin əsas xüsusiyyəti budur.Bundan başqa, bəyannamədə göstərilir ki,xalq yalnız o hökumətə tabedir ki,həmin hökumət xalqın azad inkişafını təmin etməyə səy göstərir.Bu fikir öz dövrü üçün çox qabaqcıl ideya idi

İnsan və vətəndaşların hüquqları haqqında bəyannamənin ən mühüm xüsusiyyəti onun universal xarakter daşmasıdır.Yəni o, yalnız fransız xalqının deyil,bütün bəşər övladlarının təbii hüquqlarını bəyan edirdi.Burada göstərilirdi ki,insan hüquqlarının unudulması və ya ona biganəlik ictimai bəlaların və hökumətdə korrupsiyanın əsas səbəbidir. Bu fikir doğrudan da, tarixin inkişafı ilə öz təsdiqini tapdı.³⁴

20-ci əsrin ortalarına kimi insan hüquqlarını hələ də bütün dünya ölkələri qəbul etmirdi. Bu yolda ilk addım BMT tərəfindən atıldı: 1948-ci ilin aprelin 10-da BMT-nin Baş Assambleyası Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini qəbul etdi.Bəyannamə preambula və 30 maddədən ibarət idi.Burada göstərilirdi ki,ırqından,dərisinin,rəngindən,cinsindən, dilindən, əqidəsindən, siyasi mənsubiyyətindən, milli və sosial mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq, bəyannamədə göstərilən hüquqlar bütün insanlara aiddir.Bu bəyannamədən sonra,1966-cı il dekabrın 16-da BMT “Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında” və “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” paktlar qəbul etdi ki,bunlar hal-hazırda insan hüquqlarına aid əsas sənədlər sayılır.

İnsan hüquqları ilə bağlı nəzəriyyələr. Müasir dövrümüzdə insan hüquqlarına aid baxışlar vahid deyil.Belə ki, insan hüquqlarına aid əsasən iki nəzəriyyə mövcuddur.Bunlar relyativist və universalist nəzəriyyələrdir.

Relyativistlərə görə, insan hüquqları əsasən Qərb mədəniyyətinin məhsuludur və bu hüquqlar Asiya və Afrika ölkələrində təsdiq edilə

---

³⁴ Fərhad Mehdiyev,“Nəzəriyyə və Təcrübədə İnsan hüquqları”,Bakı-2009,səh.18

bilməz. Onların fikrincə, Qərbdə insan hüququ kimi tanınan hər hansı bir norma digər mədəniyyətlərə malik ölkələrdə tanınmaya da bilər. Onlar bunu mədəniyyətlərin və dinlərin müxtəlifliyi və ölkələrin müxtəlif iqtisadi gücə malik olması ilə əlaqələndirir və belə hesab edirlər ki, bu hüquqlar universal deyil.

Universalist nəzəriyyənin tərəfdarları isə göstərirlər ki, insan hüquqları yalnız Qərb üçün deyil, həm də bütün bəşəriyyət üçün qəbul olunan normalardır. Onlar bildirirlər ki, mədəniyyətindən və dilindən asılı olmayaraq, azad yaşamaq, vicdan azadlığı, öz dininə etiqad etmək, işgəncəyə məruz qalmamaq, qanunsuz təqib olunmamaq, öz fikrini azad sürətdə ifadə etmək, dövlət idarəçiliyində iştirak etmək və digər hüquqlar istənilən cəmiyyətdə məqbul sayılır. Doğrudan da, elmi təhlillər göstərir ki, universalistlərin nəzəriyyəsi daha obyektiv və elmidir. İnsan hüquqlarının yaranmasının özünü də üç mərhələyə bölürlər:

Birinci mərhələyə 18-ci əsrdə Avropada baş vermiş burjua inqilabları nəticəsində yaranan mülki və siyasi hüquqlar (yaşamaq hüququ, köləliyin ləğvi, işgəncənin ləğv edilməsi, şəxsi toxunulmazlıq hüququ və digər hüquqlar) daxildir.

İkinci mərhələyə 19-cu əsrdə sosialist və kommunist ideyaların təsiri ilə yaranan sosial və iqtisadi hüquqları (əmək hüququ, təhsil hüququ, sosial təminat hüququ və digərləri) aid etmək olar.

Üçüncü mərhələyə isə, 20-ci əsrdə yaranmış kollektiv hüquqları aid edə bilərik. Bunlar əsasən ətraf mühitin mühafizəsi, xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququ və digər hüquqlardan ibarətdir. Bu hüquqlar 1955-ci ildə Bandung konfransından sonra 3-cü dünya ölkələri tərəfindən irəli sürülmüşdür.³⁵

Müasir dövrümüzdə insan hüquqlarının təminatı səviyyəsi ölkələrdəki siyasi rejimlərin xarakterini müəyyən edən başlıca amillərdən biri kimi qəbul olunmuşdur. Hələ XIX əsrdə Kant deyirdi ki, insan müəyyən məqsədlərin əldə

---

³⁵ İnsan hüquqları: Beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri”, Bakı-2008

edilməsi üçün vasitə olmalı deyildir. Onun fikrincə, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərin və islahatların məqsədi insan olmalıdır. Yəni insan hüquqlarının təmin olunması və insanların xoşbəxtliyi dövlətin və cəmiyyətin məqsədi olmalıdır. Məhz elə bu ideya BMT-nin Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Orada göstərilir ki, insan hüquqlarının təmin olunması BMT-nin əsas vəzifəsidir. Bu fikir 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur və konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azlıqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədidir.

İnsan hüquqları dedikdə, elə hüquqlar başa düşülür ki, bu hüquqlar dövlətlə qarşılıqlı münasibətdə hər bir insanın fərdi azadlığa nail olmaqdan, cəmiyyətin təşkil olunmasında iştirak etməkdən ibarət olan əxlaqi və hüquqi aktlardır. İnsan hüquqlarından danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları, əsasən dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması hesabına təmin olunur. Lakin dövlətlər heç də öz hakimiyyətlərini fərdin hüquqlarının xeyrinə məhdudlaşdırmaq istəmir.

2.2 İnsan hüquqlarının təsnifatı

İnsan hüquqları müxtəlif təsnifat sistemlərinə tabedir. Əsas təsnifatlardan biri, bunları bir tərəfdən mülki və siyasi (1-ci nəsil hüquqlar), digər tərəfdən isə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara bölməkdir (2-ci nəsil hüquqlar). 80-ci illərdə bunlara 3-cü nəsil adlanan hüquqlar da əlavə olunub, bunlara həmrəylik hüquqları da deyilir. Lakin bu 3-cü nəsil hüquqlar haqqında fikir birliyi yoxdur, nələrin bu kateqoriyaya daxil olduğu və bunların hüquqi rejimi mübahisəlidir.

İnsan hüquqlarının 3 nəslə bölünməsi, 1979-cu ildə Strasburqdakı Beynəlxalq İnsan Hüquqları İnstitutun üzvü, milliyyətçə Çex olan Karel Vasak tərəfindən irəli sürülüb. Vasakın bu təsnifatı öz köklərini Avropa hüququndan aldığı kimi, Avropa dəyərlərini əks etdirirdi.

1-ci nəsil daxil olan mülki və siyasi hüquqlar öz əksini Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında, UDHR4-in 3 – 21-ci maddələri arasında, habelə 1966 tarixli BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişdə (ICCPR) tapıb.

2-ci nəsilə aid iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar isə, UDHR-in 22 – 28-ci maddələri arasında, Avropa Sosial Şərtində, habelə yenə 1966 tarixində bu hüquqlar üçün xüsusi olaraq tənzimlənən İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (ICESCR5) göstərilib.

Mülki və siyasi hüquqların digər adı, təbii hüquqlardır. “*Natural rights*” olaraq bunların adlanması, anqlo-sakson hüquqdan irəli gələn bir ənənədir. Təbii hüquqlar, mahiyyəti etibarilə universal hüquqlardır, insan əxlaqından ayrılmazdır və davranış ya da ki, inanclara bağlı deyildir. Təbii hüquqlar, qeyd olunduğu kimi, təbii hüquq məktəbinin bir məhsuludur. Bilindiyi kimi təbii hüquq məktəbi, liberalizm axımının öncüsü və ilhamçısı olmuşdur. Avropada təbii hüquq məktəbinin tərəfdarları, Saint Thomas başda olmaqla, hüququn mənbəyini Allahda görürlər. Bu məktəbin sekular (dünyəvi) tərəfdarları isə, təbii hüququn mənbəyini təbiətdə görürlər.³⁶

Təbii hüquqlara misal kimi, ilk növbədə yaşamaq və azadlıq hüququnu göstərmək olar. Mülkiyyət hüququnu da J.Locke kimi alimlər təbii hüquqlar arasında görüb, T.Jefferson isə mülkiyyəti xoşbəxt olmanın ayrılmaz üsürü sayıb. Rousseau mülkiyyəti təbii hüquq saymamaqla bərabər, Hobbs və Lokk ilə bərabər “ictimai müqavilə” nəzəriyyəsinin müdafiəçiləri kimi, insanların öztəbiətlərinə və ehtiyaclarına görə davranmayı təbii hüquqlardan sayıb; filosofa görə bunlar dövlətdən əvvəl gəlir və dövlət tərəfindən bəxş edilməyib.

Birinci nəsil hüquqları ümumi şəkildə belə səciyyələndirmək olar:

- Neqativdir, yəni bunların reallaşması üçün dövlətin bunlara qarışmaması kifayətdir;

---

³⁶ Əliyev Əmir, Müasir Beynəlxalq Hüquqda İnsan Hüquqları, Əhali və Miqrasiya Problemləri, NAT Co Publishing, Bakı 2007, s.10.

- Maliyyət tələb etmir (dövlət üçün);
- Aktualdır, yəni bunların reallaşması uzun zaman tələb etmir və siyasi iradənin istəyi buna kifayət edir;
- Dəqiqdir, yəni bunların mahiyyəti açıq və aydındır;
- qeyri-siyasi, qeyri-ideolojiktir;
- Kapitalistdir, çünki liberal ideologiyanın məhsuludur;
- Hüquqi olaraq qorunan, real hüquqi imkanları ifadə edir;
- Bunları qorumaq üçün beynəlxalq təminat sistemləri nəzərdə tutulur.³⁷

Birinci nəsil hüquqlar, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, azadlıq hüququ və siyasi həyatda iştirak ilə əlaqəli olurlar. Məqsədləri şəxsin ətrafında toxunulmaz bir dairəni cızmaq və dövlətin müdaxiləsindən qorumaqdır. Bu baxımdan siyasi həyata iştirak etmək, azadlığın qorunması üçün vacibdir, çünki özünüz haqqında qərar almasanız, bu qərarı sizin haqqınızda başqası alacaq, taleyinizi həll edəcək və beləliklə azadlığınızı təhlükə altına qoya biləcəkdir. Valideynlər istisna olmaqla, insanı ən yaxşı qayğısına qalan onun özüdür.

Birinci nəsil hüquqlar arasında bunları göstərmək olar:

- yaşamaq hüququ;
- şəxsi həyat və mənzil toxunulmazlığı hüququ;
- azadlıq hüququ;
- söz azadlığı;
- fikir və din azadlığı;
- ədalətli məhkəmə hüququ;
- sərbəst toplaşma hüququ;
- başqaları ilə birləşmə hüququ;

---

³⁷ Burada Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, BMT İnsan hüquqları Komitəsi kimi qurumlar nəzərdə tutulur.

- seçki hüququ.

Birinci nəsil hüquqlar baxımından, dövlət müxtəlif bəhanələr irəli sürərək, bunları təmin etməkdən boyun qaçıra bilməz. Habelə “keçid dövrü”, maliyyə və vəsait çatışmamazlığı böhranı kimi səbəblərə əsaslanaraq, bu hüquqlar pozula bilməz. Qeyd edilən kimi, bu hüquqlar aktual və təcili hüquqlardır. Dövlətin bunlara müdaxilə etməsi, bir qayda olaraq, yol verilməzdir.

Birinci nəsil hüquqların məhkəmə təminatı var (olmalıdır). Yəni bu hüquqlar pozularsa, məhkəməyə müraciət edərək bərpasını tələb etmək mümkündür. Birinci nəsil hüquqlar ayrılmazdır, şəxs istəsə belə, bunlardan imtina etməsi mümkün deyildir.³⁸

İkinci nəsil hüquqlar xronoloji olaraq, 1-ci nəsil insan hüquqlarından daha sonra irəli sürülmüşdür. Liberal fəlsəfə, ilk növbədə birinci nəsil hüquqlar üzərində dayanırdı. İkinci nəsil hüquqlar üzərində ilk dəfə sosialistlər hərəkatə keçiblər. 20-ci əsrin ikinci yarısında isə, Qərb fəlsəfəsi də bunların əhəmiyyəti üzərində durmuşdur.

Bunlara iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar deyildiyi kimi, pozitiv hüquqlar da deyilir. İkinci nəsil hüquqları belə səciyyələndirmək olar:

- pozitividir, yəni bu hüquqların reallaşması üçün dövlət bir iş görməlidir;
- resurs tələb edirlər, yəni bunların reallaşması üçün dövlətdən konkret məsrəf tələb olunur;
- zaman tələb edirlər, çünki bunların reallaşmasında həm maliyyə vəsaitləri, həm də bir fəaliyyətin icrası tələb olunur;
- qeyri-müəyyəndir, yəni bunların təmin edilib-edilmədiyini qiymətləndirmək çətindir;

---

³⁸ Hacker Andrew, Political Theory, Macmillian Company, New York 1961, səh.61.

- ideolojiktir, yəni bu kateqoriyada hansı hüquqların yer alacağına dair konsensus yoxdur;

- mahiyyətə sosialist hüquqlardır;

- hüquqi (məhkəmə) təminatları zəifdir, yəni onların pozulması halında bərpa olunmaları üçün hüquqi mexanizmlər əksikdir. Birinci nəsil hüquqlar azadlıqla bağlı olduqları kimi, ikinci nəsil hüquqlar bərabərlik hüququ ilə bağlıdırlar. Lakin bərabərlik hüququ, siyasi həyat baxımından birinci nəsil hüquqlara daxil olduğu halda, “iqtisadi bərabərlik” insanın əmlakı və iqtisadi statusu baxımından ikinci nəsil hüquqlara aid olur. İkinci nəsil hüquqlar, cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinə eyni şərtləri və eyni rəftarı təmin etməyə yönəlir. Bunlar əsasən II Dünya Müharibəsindən sonra dövlətlər tərəfindən tanınmağa başlanıb. Bu hüquqlar arasında bunları göstərmək olar:

- mənzil hüququ (mənzil toxunulmazlığı ilə qarışdırmamaq lazımdır);

- əmək hüququ;

- sağlamlıq hüququ (dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə müalicə hüququ);

- sosial sığorta hüququ (pensiya yaşına çatıb təqaüd alma imkanı)³⁹;

- işsizlik sığortası;

- təhsil hüququ.

İkinci nəsil hüquqlar da birinci nəsil hüquqlar kimi, UDHR⁴⁰ tərəfindən də nəzərdə tutulur. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında və ICCPR-da bunlar əsasən yoxdur.

3. Üçüncü nəsil hüquqlar

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, üçüncü nəsil hüquqlar, qeyri-rəsmi təsnifat olaraq qalır. Bunlara “həmrəylik” (solidarity) hüquqları da deyildiyini əvvəldə qeyd

---

³⁹ Əlillik və sair sığortalar da buraya daxildir.

⁴⁰ Universal Declaration of Human Rights - BMT əsas insan hüquqları sənədlərindən biridir.

etmişik. Bunların bir digər xüsusiyyəti budur ki, 1966 tarixində ICESCR Paktına daxil edilməyən və sonradan irəli sürülən hüquqlar, əsasən, bu kateqoriyaya daxil edilib. Mübahisəli olan bu hüquqlar kateqoriyasına aşağıdakılar daxil edilir:

- qrup və kollektiv hüquqlar, məsələn, qrup şəklində müraciət etmək hüququ;
- öz müqəddəratını təyin etmə hüququ;
- iqtisadi və sosial inkişaf hüququ;
- sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
- ölkənin təbii sərvətlərinə hüquq;
- başqaları ilə əlaqə qurma hüququ;
- mədəni və rəsəçilikdə iştirak etmə hüququ.

Yuxarıda sadalanan hüquqlara baxdıqda bu xüsuslar nəzərə çarpır: bunlardan bəziləri müstəmləkə xalqların inkişafı mərhələsində irəli sürülən hüquqlardır. Digərləri isə liberal cəmiyyətlərin inkişafı ilə ortaya atılıb, məsələn, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ.

Bu hüquqların bir hissəsi, milli qanunvericiliklə tanınır. Belə olan halda, bunların ölkə daxilində məhkəmə təminatı ola bilər. Lakin beynəlxalq sistemdə, ikinci nəsil hüquqların təminatı olmadığı nəzərə alınsa, rahatlıqla anlayırıq ki, həmrəylik hüquqlarının beynəlxalq təminat mexanizmi yoxdur. Bu o mənaya gəlir ki, həmrəylik hüquqlarından birisinin pozuntusu ilə qarşılaşsanız, onu ancaq milli qanunvericilik buna imkan tanıdığı hallarda, milli müstəvidə qoruya bilərsiniz.

Sağlam ətraf mühitdə yaşama hüququna isə ayrıca qiymət verilməlidir. Belə ki, milli qanunvericiliklərdə getdikcə tanınan bu hüquq, təsirli və dolğun normativ, həm də ideoloji/siyasi təməllərə sahib olmağa başlayır. Avropada Orxus Konvensiyasının imzalanması ilə bu hüquq beynəlxalq qorunmaya alındığı kimi, AİHM yeni presedent hüququ ilə mənzil toxunulmazlığı ilə əlaqə qurularaq, Konvensiya çərçivəsində bu hüququ qoruma altına alır.

Burada yenə bir məqama daha diqqət yetirməliyik. İnsan hüquqları nəzəriyyəsi qərb mədəniyyətinin bir məhsuludur. Qərb ölkələri üstünlüyü daha çox birinci nəsil hüquqlara verirlər. ABŞ-da indiyə kimi, “due proses of law” deyilən məhkəmə təminatı ancaq həyat, azadlıq və mülkiyyət hüquqları ilə bağlı mübahisələrdə tətbiq olunur. Avropa qitəsində sosial hüquqlara daha çox diqqət yetirilir, amma birinci dərəcə hüquqlar orada yenə əsasdır. Bilirik ki, sosial hüquq dövləti anlayışı, hal-hazırda Avropa qitəsində hakimdir. Lakin bunun səbəbləri arasında, eyni zamanda, II Dünya Müharibəsindən sonra Avropada nisbətən güclü olan sosialist hərəkatlar da yer alır. Köhnə sosialist dövlətlər və Asiya ölkələri iqtisadi və sosial hüquqlara daha böyük əhəmiyyət verdikləri halda, birinci nəsil hüquqları isə çox vaxt təmin etməkdən aciz olublar. Məsələn, SSRİ-də pulsuz müalicə, təhsil, istirahət hüquqları təmin edildiyi halda, söz azadlığı kimi əsas hüquqlar qətiyyənlə tanınmırdı. Bunun əksinə ABŞ-da isə, iqtisadi və sosial hüquqlar mütləq şəkildə təmin olunması hüquqlar sayılıdır.⁴¹

İnsan hüquqları üçün nəzərdə tutulan bir digər təsnifat, bunları neqativ və pozitiv hüquqlar olaraq ikiye bölməkdir. Neqativlik və pozitivlik yaxşı ya da pis olma mənasında ələ alınmır. Yaxşı ya da pis hüquq, əlbəttə ki, olmaz. Burada dövlətin konkret hüquqa qarşı hansı mövqedə duracağı nəzərdə tutulur – dövlət konkret hüququ təmin etmək üçün hərəkətsiz qalıb müdaxilə etməməlimi (qarışmamalı), yoxsa tam tərsinə, hüququ təmin etmək üçün nəşə etməlidir? Azadlıq hüququ ya da söz azadlığı baxımından dövlət müdaxilə etməməlidir, sizə qarışmamalıdır, onun məmuru gəlib sizin qapınızı döyməməlidir. Lakin təhsil hüququnun ya da mənzil hüququnun təmini üçün, dövlət məktəb açmalı ya da kooperativ mənzillərin tikintisinə kömək etməlidir.

Əvvəllər hesab olunurdu ki, birinci nəsil hüquqlar neqativ hüquqlardır, halbuki, ikinci nəsil hüquqlar pozitiv hüquqlardır. Bu yanaşma tərzli bir zamanlar düzgün hesab oluna bilərdi. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ, neqativ hüquqlar baxımından da dövlətin pozitiv öhdəliklərini

---

⁴¹ Henkin, Numan, Libron, s.141.

gətirməyə başladı. Məsələn, yaşamaq hüququna hörmət edən dövlət öz məmurları tərəfindən vətəndaşın həyatına qəsd etməməli və bu neqativ öhdəlikdir. Lakin əgər vətəndaş ehtimal olunan cinayətə qarşı dövlətdən qoruma tələb edərsə, dövlətin o vətəndaşı qoruma kimi bir öhdəliyi yaranır və bu da pozitiv öhdəlikdir. Ona görə, indi “neqativ-pozitiv hüquq” təsnifatından daha çox, dövlətin “neqativ ya da pozitiv öhdəliklərindən” bəhs olunur. Bununla belə, din azadlığı, azadlıq hüququ, məlumat yayma azadlığı kimi hüquqlara, hələ də sırf neqativ hüquq kimi yanaşmaq mümkündür.⁴²

Son olaraq insan hüquqlarının xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

İnsan hüquqlarının *ilk xüsusiyyəti* budur ki, onlar insanın sağ olaraq doğulması şərtilə o insan üçün dərhal, doğuluşda yaranır. Düşünmək olmaz ki, 1 yaşda olan uşağın azadlıq hüququ yoxdur, çünki o tamamilə valideynlərinin nəzarəti altındadır. Uşağın fəaliyyət qabiliyyəti məhdud ola bilər, lakin o tam bir hüquq subyektidir və insan hüquqlarına tam həcmdə sahibdir. Amma uşağın öz hüquqlarından yararlanması məsələsinə gəldikdə, bu hüquqların bəzilərindən tam, bəzilərindən isə qismən istifadə edir.

İnsan hüquqlarından fərqli olaraq, qanuni hüquqların yaranması və formalaşması həmişə özü-özünə olmur və bəzi şərtlərə bağlıdır. Məsələn, kreditor hüququ müqavilə bağlandıqdan sonra yaranır. Halbuki azadlıq hüququna bir insan doğuşdan bəri sahibdir. Buna görə də insan hüquqları universal sayılır, insan hüquqları bir müqavilə ya da inzibati aktla yaranmır.⁴³

UDHR-in 1-ci maddəsində bütün insanların azad doğulduğu, ləyaqət və hüquqlarda da bərabər olduqlarını bəyan edilir. Deklarasiyanın belə deməsi təsadüfi deyildir. Həqiqətən də, insanın doğulması ilə azad olması və hüquqları əldə etməsi, eyni zamanda bərabərlik hüququnun da dərhal yarandığını, bunların məcburi və təbii bir hüquq olduğunu isbat edir. İnsan hüquqlarının *bir digər*

---

⁴² *Yəni bunların təmin edilməsində dövlətin pozitiv öhdəliyi heç vaxt yaranmır.

⁴³ Enver Bozkurt, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Asil Yayınları, Ankara 2006, s.20.

xüsusiyyəti, yenə ilk xüsusiyyətinə bağlı olaraq, bunların ayrılmaz, imtina oluna bilməz və başqasına keçməyən hüquq olmasıdır. Belə olmasının səbəbi insanın insan olmasından irəli gəlir. Amma bu tezis sadəcə simvolik və qulağa xoş gələn tezis deyildir. Bunun praktiki nəticələri tətbiqatda özünü biruzə verir (verməlidir). Məsələn, yaşamaq hüququ ayrılmaz olduğuna görə, insanın özünə qəsd edib intihar etmə səlahiyyəti yoxdur, buna cəhd edənəin durdurulduğunu görürük. İnsan hüquqlarına belə bir xüsusiyyət tanınmasa, bu ona gətirib çıxarar ki, hakimiyyət orqanları hədəqorxu ilə insanları bu hüquqlardan imtina etməyə məcbur edər.

Burada bir məqamı təkrar etməliyik: müasir insan hüquqları nəzəriyyəsi, liberal siyasi nəzəriyyəyə əsaslanır. Liberalizm də, bir neçə kontekstdə dövlətə (hakimiyyət orqanlarına) etibar eləmir və onları insan hüquqlarının əsas rəqibi kimi görür. Bu təsadüfi deyil. Qərb mənşəli düşüncə tərzini belədir – təminat olmadan heç kəsə güvənmə, sırf vədlərə, hüsnüənn və ümidlərə etibar etmə. Qonşuluqda, iş həyatında, kommersionada, dövlətlə münasibətdə bu qaydaya riayət olunur, münasibətlər yazılı şəkildə və hüquqi normalarla tənzimlənilir. Bu eyni zamanda, Qərbin siyasi və hüquqi mədəniyyətinin bir təzahürüdür. Çünki bunu onlara keçmişlərin acı təcrübəsi öyrədib.

Yuxarıdakı məqamı qeyd etdikdən sonra, mülki hüququn bir institutu kimi bilinən “şəxsiyyət hüquqlarına” toxunmaqda fayda var. Şəxsiyyət hüquqları ilə insan hüquqlarını da qarışdırmamaq lazımdır. Hər ikisinin ortaq cəhəti budur ki, bunlar əmlak hüquqlarından sayılmır və pulla ölçülmür. Şəxsiyyət hüquqları - əmlak hüquqları ayırımı mülki hüquqda tətbiq edilir. İnsan hüquqları isə ümumi (public) hüququn tədqiq etdiyi bir institutdur.

İnsan hüquqlarının *üçüncü xüsusiyyəti*, bunların yaranması və mənbəyi baxımındandır: bunlar insan ləyaqəti ilə sıx bağlıdırlar, bu səbəblə insan ləyaqətinə zidd olan hər cür davranış və fəaliyyət, bu əsas və təbii prinsipə zidd olacağına görə, batildir. Bu hal xüsusi hüquqa təsir göstərdiyi kimi, ümumi hüquqda da özünü biruzə verir. Məsələn, qumar borcundan yaranan kreditor hüququna dövlət təminat vermir. Eyni şeyi bir insanın müqavilə üzrə ləyaqəti alçaldıcı öhdəlik altına

girməsi üçün də deyə bilərik. Ümumi hüquqa isə belə bir misal verə bilərik ki, işgəncə ilə toplanan sübutlar, mötəbər olsalar belə, ədalət mühakiməsində istifadə olunmur. Habelə bu sübutlardan törəmə sübutlar üçün belə vəziyyət eynidir.

İnsan hüquqlarının *dördüncü xüsusiyyəti* də budur ki, bunlar **universaldır**. Əslində universallıq, daha çox birinci nəsil (əsas) hüquqlara aiddir. Bu iddia ikinci nəsil hüquqlar baxımından isə, bütövlükdə düzgün sayılmaya bilər. Məsələn, ABŞ-da pulsuz tibbi yardım hüququ deyilən bir hüququ qanunvericilik tanımır.⁴⁴ Habelə ali təhsil “azadlıqlar ölkəsində” ancaq ödənişli əsaslarla həyata keçirilir. Lakin təbii ya da əsas hüquqlar baxımından universallıq mütləqdir – bir insan istər İngiltərədə, istər Zimbabvedə, istərsə də Tayvanda haranın vətəndaşı olursa olsun, ya da ki, köçəri və evsiz olsun, eyni hüquqlara sahibdir (seçki kimi siyasi hüquqlara bir qayda olaraq vətəndaşlar sahibdir). İnsan hüquqları mətnlərində *hər kəs* sözünün istifadəsi, təsadüfi deyildir. Bu söz, hüququn universallığı, ayrılmazlığı, habelə ləyaqət və bərabərlik ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

2.3. İnsan hüquqlarının tənzimlənməsi mexanizmləri

Müasir dövrümüzdə insan hüquqlarının təminatı səviyyəsi ölkələrdəki siyasi rejimlərin xarakterini müəyyən edən başlıca amillərdən biri kimi qəbul olunmuşdur. Hələ XIX əsrdə Kant deyirdi ki, insan müəyyən məqsədlərin əldə edilməsi üçün vasitə olmalı deyildir. Onun fikrincə, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərin və islahatların məqsədi insan olmalıdır. Yəni insan hüquqlarının təmin olunması və insanların xoşbəxtliyi dövlətin və cəmiyyətin məqsədi olmalıdır. Məhz elə bu ideya BMT-nin Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Orada göstərilir ki, insan hüquqlarının təmin olunması BMT-nin əsas vəzifəsidir. Bu fikir 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur və konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azdıqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədidir.

---

⁴⁴ Bununla belə ilkin təcili tibbi yardım hüququ, ABŞ-da hər kəsə tanınır.

İnsan hüquqları dedikdə, elə hüquqlar başa düşülür ki, bu hüquqlar dövlətlə qarşılıqlı münasibətdə hər bir insanın fərdi azadlığa nail olmaqdan, cəmiyyətin təşkil olunmasında iştirak etməkdən ibarət olan əxlaqi və hüquqi aktlardır. İnsan hüquqlarından danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları, əsasən dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması hesabına təmin olunur. Lakin dövlətlər heç də öz hakimiyyətlərini fərdin hüquqlarının xeyrinə məhdudlaşdırmaq istəmir.

İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı iki böyük kateqoriyaya əsaslanır. Həmin kateqoriyalar bir-biri ilə üzvi sürətdə bağlıdır və biri digərini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konstitusiyaya təminatının dövlətdaxili kateqoriyası;
2. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatının beynəlxalq-hüquqi kateqoriyası.

Hüquq və azadlıqların təminatının dövlətdaxili kateqoriyası da, öz növbəsində, aşağıdakı iki növə ayrılır:

- 1) İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatı;
- 2) İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-məhkəmə təminatı.

Dövlətdaxili təminatlara, hər şeydən əvvəl, bəzi həm maddi, həm də xüsusilə prosessual xarakterli konstitusiyaya hüquqları xidmət edir. Petisiya, şikayət vermək, habelə məhkəmə prosesində və ya inzibati prosesdə vəsatətlər vermək və i.a. həmin hüquqlara aid edilə bilər.

Demokratik dövlətlərdə insan vətəndaş hüquq və azadlıqlarının başlıca təminatçısı məhkəmədir. Çünki məhkəmə heç bir başqa dövlət orqanından asılı olmayan və yalnız qanuna tabe olan müstəqil hakimiyyətdir. İtaliya Konstitusiyasının 24-cü maddəsinə əsasən, “hər kəs öz hüquqlarının və qanuni mənafələrinin qorunması üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir”. “Prosesin hər bir hal və mərhələsində müdafiə toxunulmaz bir

hüquqdur”, “Qanun, məhkəmə səhvlərinin hansı üsul və şərtlərlə düzəldiləcəyini müəyyən edir”.⁴⁵

Ümumi beynəlxalq hüquq elmində müstəqil bir institut olsa da, insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatının beynəlxalq-hüquqi kateqoriyası barəsində qeyd etmək lazımdır. İnsan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq müdafiəsi müasir dövrdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatları çərçivəsində həyata keçirilir. Bu baxımdan “İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi” (1948-ci ildə qəbul edilmişdir) mühüm siyasi və hüquqi sənəd kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının konstitusiyə təminatı institutları içərisində, hazırda, dünya birliyi ölkələrində geniş tətbiqini tapmış ombudsman mühüm yer tutur. Ombudsman parlament tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə səlahiyyətləndirilmiş, müvəkkil edilmiş şəxsdir (fiziki şəxs). Bu şəxsə bəzi ölkələrdə komissar, elçi, xalq müdafiəçisi və i.a. da deyilir. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində, o, ombudsman, İspaniyada xalq müdafiəçisi (o cümlədən də Kolumbiyada), Fransa Respublikasında elçi, Rumıniya Respublikasında xalqın vəkili adlandırılır. Azərbaycan Respublikasında müvəkkil edilmiş həmin şəxs ombudsman adlandırılır. Məhkəmə və prokurorluq orqanlarından fərqli olaraq, ombudsman, insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində apardığı təhqiqatı qanunçuluqla yanaşı, həm də səmərəlilik, məqsədəuyğunluq, vicdanlılıq və ədalətlik nöqteyi nəzərindən həyata keçirilir.

İnsan hüquqlarının müdafiə olunmasında BMT-nin rolu. Faşizmin bəşəriyyətə qarşı törətdiyi cinayətlərə cavab olaraq, 1945-ci ildə BMT yarandı və irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət olunmasına yardım etmək bu yeni ümumdünya təşkilatının müqəddəs borcuna çevrildi.⁴⁶

---

⁴⁵ Hikmət Hacızadə “İnsan hüquqları (Bəşəriyyətin başlıca ideyası)”, Bakı-1998, səh. 78.

⁴⁶ BMT. “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə” (maddə I-3).

İnsan hüquqları BMT Nizamnaməsindən qırmızı xətlə keçir. Nizamnamənin preambulası və onun I maddəsinin 3-cü bəndi insan hüquqlarına açıq işarə edir. Bundan başqa, Nizamnamə Baş Assambleya və İqtisadi və Sosial Şura (İŞŞ) qarşısında insan hüquqlarına hörmət olunmasına yardım edilməsi məsuliyyətini qoyur və qəyyumluq sisteminə də eyni mandatı verir. BMT-yə üzv olan dövlətlər Nizamnamə vasitəsilə bütün insan hüquqları və azadlıqlarının tam reallaşdırılması uğrunda müarizədə hüquqi cəhətdən əlaqəlidirlər.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sistemini yaratmaq üçün müəyyən fəaliyyət ardıcılığı lazım idi, xüsusilə də: a) proqramın dərk olunması; b) insan hüquqlarının tərifinin hazırlanması; c) məcburi normaların yaradılması və d) insan hüquqlarının reallaşdırılmasının siyasi və hüquqi sisteminin formalaşdırılması zəruri idi. BMT Nizamnaməsinin I maddəsinin 3-cü bəndinə uyğun olaraq BMT «irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hamının insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişaf etdirilməsi və təşviq edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməlidir». Bu cür yanaşma insan hüquqlarına riayət edilməsi problemini «məhiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər» sırasından çıxarmağa əhəmiyyətli dərəcədə imkan verdi. BMT orqanlarının bu məsələləri müzakirə etmək səlahiyyəti vardır. Bundan əlavə, zəruri mexanizmlərin yaradılmasından sonra insan hüquqlarının pozulmasını real müşahidə etmək mümkün oldu.

Birləşmiş Millətlərin San-Fransisko konfransı BMT Nizamnaməsinin 68-ci maddəsində insan hüquqlarının təşviqi ilə bağlı komissiyanın yaradılmasını nəzərdə tuturdu ki, onun da əsas vəzifəsi insan hüquqları haqqında Beynəlxalq Billin işlənilib-hazırlanması idi.

Baş Assambleya özünün 1946-cı ilin yanvarında keçirilmiş ilk iclasında hüquqlar haqqında Beynəlxalq Billin hazırlanmasına dair qərar qəbul etdi. 1946-cı ilin fevralında insan hüquqları üzrə Komissiya yaradıldı (İqtisadi və Sosial Şuranın 16 fevral 1946-cı il 5 (I) Qətnaməsi). İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Billin hazırlanması bu komissiyaya həvalə edildi. İlk olaraq belə nəzərdə tutulmuşdu ki,

bu, bir sənəddən ibarət olacaq. Sonradan qərara alındı ki, Bill aşağıdakı üç hissədən: ümumi prinsiplərin bəyan edildiyi bəyannamədən, ratifikasiya etmiş dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyan paktdan və «həyata keçirilmə mexanizmlərindən», daha doğrusu, dövlətlərin öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə nəzarət mexanizmindən ibarət olmalıdır.

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə BMT Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul edilmişdir. Bəyannamə – «burada sadalanan hüquq və azadlıqların» hamılıqla və effektiv surətdə tanınması və ona riayət olunmasını bütün xalqlar və dövlətlərin can atmalı olduqları bir məqsəd kimi müəyyənləşdirir. Sənəd 48 səsle qəbul edilmiş, heç kim əleyhinə səs verməmişdir. Səsvermə zamanı səkkiz dövlət bitərəf qalmışdır: Belarusiya SSR, Polşa, Səudiyyə Ərəbistanı, SSRİ, Ukrayna SSR, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya və Cənubi Afrika İttifaqı.

Yalnız tövsiyə xarakteri daşıyan Bəyannamə insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin sonrakı inkişafında açar rolunu oynadı və insan hüquqlarının müdafiəsi və həyata keçirilməsinin istər universal, istərsə də regional beynəlxalq sistemlərinin yaradılması üçün əsas oldu.

Bəyannamə 30 maddədən ibarətdir və ümumi terminlərlə formalaşdırılmışdır. O, hər hansı iyerarxiya müəyyən etmədən fundamental insan hüquq və azadlıqları kimi vətəndaş hüquqlarını (maddə 3-19), siyasi (maddə 20-21), iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları (maddə 22-28) ehtiva edir. Bəyannamədə qeyd olunmuş əsas hüquqlar BMT sistemi çərçivəsində 90 beynəlxalq saziş, bəyannamə və digər instrumentlərin hazırlanması üçün əsas rolunu oynamışdır.

Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

- İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqına Beynəlxalq Pakt (ISMHP, ing. – CESCR);
- Vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (VHSHP və ya ing. – SSPR);

- İrqi ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (ILK və ya ing. – CERD);
- Qadınlara münasibətdə ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (QALK və ya ing. – CEDAW);
- İşgəncələrə və başqa qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan davranış və cəzalandırmaya qarşı Konvensiya (IQK və ya ing. – CAT);
- Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya (UHK və ya ing. – CRC);
- Ayrıseçkilik, soyqırım, köləlik, həmçinin sosial rifah, tərəqqi və inkişaf kimi məsələlərə dair başqa bəyannamə və ya sazişlər.⁴⁷

10 dekabr hər il Beynəlxalq insan hüquqları günü kimi qeyd edilir.

1951-ci ildə vətəndaş hüquqları, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların hamısının bir müqavilədə birləşdirilməsinin çətin olduğunu nəzərə alaraq iki paktın hazırlanması barədə qərar qəbul edildi. Bu iki müqavilənin – iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və Vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın (ona əlavə olunmuş Fakultativ Protokolla birlikdə) hazırlanması 20 il çəkdi. Ümumi bəyannamə ilə bu iki Pakt və Fakultativ Protokol Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Billi təşkil edir. 1976-cı ildə qüvvəyə minmiş hər iki paktı və protokolu Baş Assambleya qəbul etmişdir.

Nəticə etibarilə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, BMT beynəlxalq səviyyədə standartlar tətbiq etməklə və insan hüquqlarını həyata keçirməklə dünyanın bir çox bölgələrində insan hüquqları ilə bağlı vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ilə, həmçinin iqtisadi və sosial inkişafı yanaşı qlobal, regional və milli səviyyələrdə insan hüquqlarının müdafiəsi və təşviq edilməsinə yardım göstərmək BMT-nin üç əsas vəzifəsindən birini təşkil edir. Bu vəzifə onun mandatında və iş təcrübəsində əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir.

---

⁴⁷ İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq müqavilələr toplusu. BMT. Bakı, 1998.

İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransı 1993-cü ilin iyununda Vyanada keçirilmişdir. 170-dən çox dövlətin nümayəndəsi insan hüquqları sahəsində öz öhdəliklərini yenidən təsdiq etmək üçün son 25 ildə ilk dəfə burada bir yerə toplanmışdı. Konfrans bütün insan hüquqları və əsas azadlıqlarının universallığını, bölünməzliyini, qarşılıqlı asılılığını və qarşılıqlı bağlılığını birmənalı şəkildə təsdiq etdi. İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya konfransı bütün dövlətləri qətiyyətlə beynəlxalq müqavilələrdəki insan hüquqları ilə bağlı standartları milli qanunvericiliyə daxil etməyə, insan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi işində müəyyən rol oynayan milli strukturları, təsisatları və orqanları möhkəmləndirməyə çağırırdı.

Konfransda insan hüquqları sahəsində əldə olunmuş tərəqqi, həmçinin onların reallaşması yolundakı maneələr, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq alətlərin tətbiqi, eləcə də BMT-nin metod və mexanizmlərinin səmərəliliyi müfəssəl müzakirə edildi.

Daha zəif qrupların, o cümlədən irqi, dini və etnik azlıqların, yerli xalqların, uşaq və qadınların, müharibə qurbanlarının, əhalinin kasıb təbəqəsinin və əlillərin hüquqlarının müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirildi.

Ümumdünya Konfransında qəbul edilmiş Vyana bəyannaməsində və Fəaliyyət Proqramında dövlətlər təsdiq etdilər ki, insan hüquqları BMT-nin prioritet məqsədi kimi qalmaqdadır.

Baş Assambleyanın 48-ci sessiyası Vyana Bəyannaməsini və Fəaliyyət Proqramını təsdiq etdi. Bundan başqa Assambleya Konfransın təklifi ilə razılaşaraq İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar vəzifəsi təsis etdi (20 dekabr 1993-cü il, Qətnamə 48/141), həmçinin insan hüquqları sahəsində üç «onillik» elan etdi:

Rasizmə və irqi ayrıseçkiliyə qarşı üçüncü Onillik; Yerli xalqlar Onilliyi və İnsan hüquqları sahəsində Təhsil Onilliyi.⁴⁸

Baş Assambleya öz qətnaməsində Ali Komissarın müəyyən vəzifələrini sadalayır. Həmin vəzifələr sırasına aşağıdakılar daxildir:

Bütün vətəndaş hüquqlarının, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların, o cümlədən inkişaf hüququnun səmərəli həyata keçirilməsi və müdafiəsi;

- Dövlətlərə onların xahişinə uyğun olaraq insan hüquqları sahəsində məsləhət xidmətlərinin, texniki və maliyyə yardımının göstərilməsi;

- İnsan hüquqları sahəsində ictimaiyyətin təhsil alması və məlumatlandırılması üzə BMT proqramlarının koordinasiyası;

- İnsan hüquqlarının tam reallaşdırılması yolundakı maneələrin və bütün dünyada insan hüquqlarının davamlı şəkildə pozulmasının qarşısının alınması;

- İnsan hüquqlarına hörmət etməyə təminat yaratmaq məqsədilə hökumətlərlə dialoqda iştirak etmək;

- İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təşviq edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi;

- BMT sistemi vasitəsilə insan hüquqlarının müdafiəsi və təşviq edilməsi üzrə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi;

- İnsan hüquqları sahəsində BMT mexanizmlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün onların rasionallaşdırılması, adaptasiyası, gücləndirilməsi və sadələşdirilməsi.

İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar hər il öz fəaliyyəti haqqında İnsan hüquqları üzrə BMT Komissiyasına (indi isə BMT Şurasına), İqtisadi və Sosial Şuraya və BMT Baş Assambleyasına məruzə təqdim etməlidir. İnsan hüquqları

---

⁴⁸ Beetham David, Demokrasi ve İnsan Hakları, tərcümə edən: Bilal Canatan, Liberte Yayınları, Ankara 2008, səh.112.

üzrə Ali Komissarın Ofisi BMT Katibliyinin orqanıdır, Cenevrədə yerləşir və Nyu-Yorkda bölməsi vardır.⁴⁹

Baş Assambleyanın razılığı ilə BMT Baş Katibi Ekvadorlu Xose Ayyala Lassonu Baş Katibin müavini rəqində İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar təyin etdi. O, öz vəzifəsini 1994-cü ilin aprelindən 1997-ci ilin martına qədər icra etdi. 1997-ci ilin sentyabrından 2002-ci ilin sentyabrinədək İnsan hüquqları üzə Ali Komissar vəzifəsini irlandiyalı Meri Robinson icra etmişdir. 2002-2003-ü illərdə İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar Braziliyalı Seru Viyeyra di Mellu olmuşdur. 2004-cü ilin iyulunda Ali Komissar vəzifəsinə xanım Luiz Arbur təyin edilmişdir. O, öz səlahiyyətlərini dörd il ərzində icra etmişdir.

İnsan hüquqları sahəsində strategiyanın həyata keçirilməsinə kömək etmək məqsədilə, İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar Banqkonqda, Beyrutda, Santyaqoda, Əddis-Əbəbədə və Pretoriyadakı regional komissiyaların mənzil-qərargahında insan hüquqları məsələlərinə dair nümayəndələr təyin etmişdir. Bundan başqa Afrikanın cənubundakı doqquz dövlətə xidmət etmək üçün bu subregionda, daha doğrusu Yaundedə Mərkəzi Afrikanın insan hüquqları və demokratiya məsələləri üzrə Subregional Mərkəz yaradılmışdır.

Təkcə 2000-ci ilin iyunundan 2002-ci ilin iyununədək İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarın Ofisi insan hüquqlarının pozulmasına dair 103 min şikayət almışdır. Sonradan bu şikayətlər baxılmaq üçün BMT-nin uyğun komissiya və komitələrinə göndərilir.

BMT-nin insan hüquqları sahəsindəki fəaliyyətinin inkişaf isiqaməti bu sahədə beynəlxalq standartların tətbiq edilməsindən insan hüquqlarının reallaşdırılmasına doğrudur. Onun praktik işi universal insan hüquqları mədəniyyətinin formalaşması və reallaşdırılması prosesi üçün zəruri olan şəraitin yaranmasına yönəldilmişdir. Güman etmək olar ki, bütün bunlar insan hüquqlarının

---

⁴⁹ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi. Dərslik, Bakı, 2009, səh. 93

pozulmasının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxaracaq. Bunun üçün bir tərəfdən insan hüquqları sahəsində müxtəlif sazişlərin hamı tərəfindən ratifikasiyasına, digər tərəfdən insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin səmərəliliyini İnsan hüquqları üzrə BMT Komissiyası vasitəsilə, müxtəlif sazişlərə nəzarət orqanları vasitəsilə, preventiv diplomatiya və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı vasitəsilə, o cümlədən BMT sistemi çərçivəsində yaxşı əlaqələndirmə vasitəsilə möhkəmləndirməyə çalışmaq lazımdır.

BMT 1998-ci ildə İnsan Hüquqları haqında Ümumi Bəyannaməsinin 50-ci ildönümündə insan hüquqları sahəsində öz işinin və beynəlxalq sistemin fəaliyyətinin hərtərəfli qiymətini verdi. İnsan hüquqları sahəsindəki mövcud normalarla onların həyata keçirilməsi praktikası arasında olan uçurumun azaldılması üçün səy göstərdi. İnsan hüquqları üzrə BMT mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi bu gün də BMT islahatlarının əsas prioriteti olaraq qalmaqdadır.

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsinin əlli illiyi ilə bağlı bir çox ölkələrdə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir.

İnsan hüquqlarını qoruma sahəsində BMT-nin müvafiq orqanları

- BMT Təhlükəsizlik Şurası (UN Security Council)
- BMT İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarı (UN High Commissioner for Human Rights)
- İnsan hüquqları Komitəsi (Human Rights Committee)
- ECOSOC (Committee on Economic, Cultural and Social Rights)
- İşgəncəyə Qarşı Komitə (CAT - Committee Against Torture)
- CEDAW (Committee on the Elimination of Discrimination against Women)
- BMT İnsan Hüquqları Şurası (UN Human Rights Council)

1. *Təhlükəsizlik Şurası*

TŞ BMT-nin Nizamnamə orqanı olub, bağlayıcı qərar alma səlahiyyəti olan tək orqandır. TŞ-nın əsas vəzifələrindən biri, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.

BMT Nizamnaməsi, TŞ-na aşağıdakı səlahiyyətləri bəxş edir:

- beynəlxalq sülhü təhdid edən halları araşdırmaq;
- münaqişələrin həlli üçün tövsiyə və bağlayıcı qərarlar vermək;
- digər dövlətlərə konkret bir ölkəylə hər cür əlaqələrin kəsilməsi üçün göstəriş vermək;
- lazım olan hallarda öz qərarlarının zorla yerinə yetirilməsini təmin etmək.

Təhlükəsizlik Şurası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün orqanlarının hesabatlarını dinləyir və insan hüquqları da daxil olmaqla, sülhü və təhlükəsizliyi hədələyən hər hansı təhlükə hiss etdikdə istənilən problemlə bağlı tədbirlər görə bilər. Görə bilər dedikdə, lazımı hallarda TŞ qarışmaq məcburiyyətindədir.⁵⁰

Məsələ burasındadır ki, müharibə zamanlarında kütləvi şəkildə insan hüquqları pozuntuları törədilir. Məhz buna görə Təhlükəsizlik Şurası Darfur Təhlükəsizlik Şurası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün orqanlarının hesabatlarını dinləyir və insan hüquqları da daxil olmaqla, sülhü və təhlükəsizliyi hədələyən hər hansı təhlükə hiss etdikdə istənilən problemlə bağlı tədbirlər görə bilər. Görə bilər dedikdə, lazımı hallarda TŞ qarışmaq məcburiyyətindədir. Məsələ burasındadır ki, müharibə zamanlarında kütləvi şəkildə insan hüquqları pozuntuları törədilir. Məhz buna görə Təhlükəsizlik Şurası Darfur böhranı, Serbiya qırğını və Ruanda genosidi daxil olmaqla bir sıra insan hüquqları pozuntularının qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlər görməməkdə tənqid olunmuşdu.

---

⁵⁰ Joseph, Sarah, *Corporations and Transnational Human Rights Litigation* (Hart), 2004.P.121.

Habelə əgər Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi müxtəlif səbəblərə görə öz yurisdiksiyasını tətbiq edə bilmirsə, (məsələn, müharibə gedən ərazidəki dövlətlər Roma Statutunu imzalamayıblarsa) Təhlükəsizlik Şurası konkret hadisənin baxılmasını Məhkəməyə göndərə bilər.

2. İnsan Hüquqları üzrə BMT-nin Ali Komissarı və onun Ofisi

İnsan Hüquqları üzrə BMT-nin Ali Komissarı, BMT Baş Katibi tərəfindən təyin olunur və BMT Baş Assambleyası tərəfindən təsdiq edilir. Vəzifəsinin icrasında BMT Baş Katibinə hesabat verir, onun muavini statusundadır. Ali Komissar İnsan Hüquqları üzrə BMT-nin Ali Komissarının Ofisinin bütün fəaliyyətlərinə görə məsuliyyət daşıyır, həmçinin də onun administrasiyası üçün və Baş Assambleyanın 20 dekabr 1993-cü il, 48/141 sayılı qərarı ilə və siyasi qərarların hazırlandığı orqanlarla bağlı digər qərarlarında, xüsusilə ona həvalə olunmuş vəzifələri həyata keçirir; insan hüquqları sahəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının siyasəti ilə bağlı Baş Katibə məsləhət verir; insan hüquqları ilə bağlı layihələrə, fəaliyyətlərə, orqanlara və təşkilatlara maddi və inzibati dəstək göstərildiyinə dair zəmanət verir; insan hüquqları orqanlarının görüşlərində və insan hüquqları ilə bağlı başqa hadisələrdə Baş Katibi təmsil edir; Baş Katib tərəfindən verilmiş xüsusi tapşırıqları yerinə yetirir. Hal-hazırkı Ali Komissar Cənubi Afrikalı Navanethem Pillay`dir. O 1 Sentyabr 2008-ci ildə 4 il müddətinə seçilmişdir. Ali Komissarın bir də icra aparatı sayılan Ofisi var. BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarının Ofisi (OHCHR) beynəlxalq hüquq və 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Deklarasiyası (UDHR) ilə nəzərdə tutulmuş insan hüquqlarının inkişafı və qorunması üçün fəaliyyət göstərən Birləşmiş Millətlər agentliyidir. İsveçrədə yerləşir. Xeyli personalı var (1000-ə yaxın), illik büdcəsi də 120 million USD təşkil edir. ABŞ və başqa millətlərin təkidilə BMT Baş Assambleyası bu ofisin əsasını 1993-cü ildə qoydu. BMT Baş Katibin müavini rütbəsinə sahib olan Ali Komissar, BMT Sistemi daxilində insan hüquqlarına dair

fəaliyyətləri əlaqələndirir və Cenevrədə, İsveçrədə İnsan Hüquqları Şurasına nəzarət edir.⁵¹

3. BMT İnsan Hüquqları Şurası

BMT İnsan Hüquqları Şurası BMT sisteminə daxil beynəlxalq orqandır. Onun fəaliyyəti insan hüquqları pozuntularının araşdırılması ilə bağlıdır. Şura BMT İnsan Hüquqları Komissiyasının varisidir, hansı ki, öz vətəndaşları üçün insan hüquqlarını təmin etməyən üzv dövlətlərə xeyli yumşaq davranıb bu pozuntuları görməməzlikdən gəldiyi üçün tez-tez tənqid olunmuşdur. İndi o Komissiyanın əvəzinə məhz bu Şura fəaliyyət göstərir.

BMT Baş Assambleyası İnsan Hüquqları Şurasının qurulmasını 15 mart 2006-cı ildə qərarlaşdırdı, bu qərara ancaq ABŞ, Marşal Adaları və Palau (Azad Assosasiya Sazişləri ilə Birləşmiş Ştatlara tabedir) və İsrail qarşı çıxmışdır. Əslində bu dövlətlərin də qarşı çıxmasının əsas səbəblərdən biri bu idi ki, yeni Şuranın üzvlərinin sayca regionlara görə bölünməsi onlara çox da sərf eləməirdi. Rəsmi olaraq isə ABŞ öz mövqeyini belə açıqladı ki, Şura daxilində insan hüquqlarının pozuntusunun qarşısının alınması üçün kifayət qədər təminat yoxdur və bu orqan işlək olmayacaq. Əslində bu iddia bir yerdə düzgündür.

Şuranın effektiv olmamasının əsas səbəbi ondadır ki, Şura üzvləri özlərini yox dövlətləri təmsil edirlər. Belə təmsil hallarında üzvlər diplomatik davranır, diplomatik davranmaq da o mənaya gəlir ki, dolayı və yumşaq davranışlar göstərilir. Venesuela qərarın müəyyən paraqraflarına ciddi etirazlarını ifadə etdi, ona görə ki, Şuranın səlahiyyətləri dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün bəhanələr tapmağa imkan verir.

---

⁵¹ İradə Cavadova, Sahib Kazımov, İnsan Hüqu Hüquqlarının Müdafiəsi, BMT Sistemi, Avropa Sistemi, Ölkədaxili Mexanizmlər, Bakı 2004, s.34.

47 yerdən ibarət İnsan Hüquqları Şurası əvvəlki 53 üzvlü İnsan Hüquqları Komissiyasını əvəz etdi. Komissiya müstəqil orqan idi, ancaq Şura Baş Assambleyanın köməkçi orqanı statusuna yüksəldilmişdi. Şurada 47 yer BMT-nin regional qrupları arasında aşağıdakı qaydada bölüşdürülür: 13 Afrika, 13 Asiya, 6 Şərqi Avropa üçün, 8 Latin Amerikasına və Karib dənizi üçün və 7 Qərbi Avropalı və başqa qruplar üçün.

Şura yaradılanda əvvəlki Komissiyada yaranan problemlərin aradan qaldırılması istənilirdi. Bu problemlərə misal versək, 2003-cü ildə Liviyanı Komissiyanın rəhbərliyinə seçilməsini göstərmək olar, halbuki, insan hüquqlarının vəziyyəti Liviyada heç də parlaq sayılmır. Buna görə Şuranın əsasını qoyan qərarında müəyyən edildi ki, “Şuraya seçilən üzvlər insan hüquqlarının qorunmasında və inkişafında yüksək standartları saxlamalıdır” və periodik olaraq nəzarətə tabe olacaqlar. Şuranın hər bir üzv dövləti fərdi olaraq və səs çoxluğu ilə (191-dən 96) gizli səslə Baş Assambleya tərəfindən seçilir (əvvəlki Komissiyanın üzvlərinin seçkisi ECOSOC tərəfindən keçirilirdi). Şura üzvlüyü iki ardıcıl müddətə məhdudlaşdırılır və istənilən Şura üzvü Baş Assambleyanın üçdə iki səs çoxluğu ilə müvəqqəti olaraq kənarlaşdırıla bilər. Komissiya öz işini 16 iyun 2006-cı ildə yekunlaşdırdı, Şura da 19-30 iyun 2006-cı ildə ilk iclasını keçirdi.

Şura köhnə Komissiyaya görə həqiqətən daha aktivdir. Məsələn, 12 Yanvar 2009 tarixində İnsan Hüquqları Şurası, İsrailin Qəzzaya olan hücumunu rəsmi olaraq kəskin şəkildə pislədi, habelə Qəzzaya oradakı insan hüquqları pozuntularını araşdırmaq üçün bir heyət göndərdi.⁵²

4. İnsan Hüquqları Komitəsi

Bu Komitə, Vətəndaş və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişin (ICCPR) standartlarının reallaşmasını təmin edir. Sazişin 28-ci maddəsinə müvafiq olaraq

---

⁵² [http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=29512&Cr=Gaza&Cr1\(sbt:23.12.2014\)](http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=29512&Cr=Gaza&Cr1(sbt:23.12.2014))

yaradılıb. Komitənin on səkkiz üzvü, Tərəf Dövlətlər haqqında mülahizələrini bildirirlər və sazişi təsdiqləmiş dövlətlərin əleyhinə olan fərdi şikayətlər barədə qərar verirlər. Komitə qərarları məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir.

İnsan Hüquqları Komitəsi 18 mütəxəssisdən ibarət Birləşmiş Millətlər orqanıdır, hansı ki, Vətəndaş və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Sazişə uyğun olaraq BMT-yə üzv dövlətlər tərəfindən təqdim olunmuş beş illik hesabatları nəzərdən keçirmək üçün ildə üç dəfə görüşür.

Komitə BMT-nin insan hüquqları üzrə ayrılmış yeddi orqanından biridir.

Birinci Əlavə Protokolu imzalamış dövlətlər (hal-hazırda 104 dövlət) üzv dövlətlər daxilində şəxslərə Sazişin pozulması ilə bağlı Komitəyə müraciət etməyə icazə verirlər. (Azərbaycan da bunların arasındadır, 29.07.2001 tarixində 162-İQ sayılı qanunla ratifikasiya edib). Beləliklə, həmin ölkələr üçün İnsan Hüquqları Komitəsi insan hüquqlarının sui-istifadə hallarının beynəlxalq bərpası mexanizmi kimi fəaliyyət göstərə bilər, İnter-Amerika (Amerika daxili) İnsan Hüquqları Məhkəməsi və ya Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən gətirilmiş regional mexanizmlər kimi.

1991-ci il iyulun 11-dən qüvvəyə minən İkinci Əlavə Protokol ölüm cəzasının aradan qaldırılması haqqındadır və 53 dövlət tərəfindən təsdiqlənmişdir.

İnsan Hüquqları Komitəsi, İnsan Hüquqları Komissiyası və onun xələfi olan İnsan Hüquqları Şurası ilə qarışıq salınmamalıdır. Bunlar ayrı orqanlardır. Belə ki, İnsan Hüquqları üzrə Komissiya dövlətlərin insan hüquqları ilə bağlı maraqlarını müzakirə etdikləri siyasi bir forum idi (iyun 2006-dan bəri həmin funksiya Şura tərəfindən əvəz edilmişdir). İnsan Hüquqları Komitəsi isə 1966 BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişin qurduğu mexanizmdir, hansında ki, ekspertlər qrupu yalnız Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişə aid hesabatları və fərdi məlumatları nəzərdən keçirir. İnsan Hüquqları Komitəsi məcburi qərar ala bilmədiyinə görə, onun kvazi-məhkəmə orqanı olduğu, yaxud Saziş müddəalarını şərh etməyə səlahiyyətli orqan olduğu mübahisə olunur.

İnsan Hüquqları Komitəsinin üzvləri “yüksək əxlaqi şöhrətə sahib və insan hüquqları sahəsində səriştəsi tanınan” olmalıdırlar. Bu şərt belə orqan üzvləri üçün, ümumiyyətlə, başqa mexanizmlərdə də nəzərdə tutulur. Komitənin üzvləri dövlətlərin göstərdikləri namizədlər arasından seçilsələr də, lakin dövlətlərinin nümayəndələri kimi yox, özlərini təmsil edirlər. Üzvləri Baş Assambleya seçir. Vəzifə müddətləri dörd ildir, üzvlərin yarısı hər iki ildən bir təzələnir.

5. ECOSOC

Baş Assambleyanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. BMT-nin iqtisadi və sosial siyasətini, habelə, xüsusi müvafiq qurumların (İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitə kimi) fəaliyyətini koordinasiya edir. 54 üzvdən ibarətdir. ECOSOC beynəlxalq sosial və iqtisadi problemlərin müzakirə edildiyi bir forumdur. ICESCR-in⁵³ yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Dövlətlərin iştirakının təsdiq edilməsi ilə bağlı ümumi mülahizələrini verir. Onun şikayətləri qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur. Ancaq dövlətlərin məruzələrini oxuyur. Yuxarıda İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitəni qeyd etdik, bu Komitə ECOSOC tərəfindən yaradılıb. Komitə ildə 2 dəfə Cenevrədə toplanır.

Digər bütün müqavilə orqanları kimi bu Komitə 1966 Sazişinin tərəfdarı olan dövlətlərin müqavilə öhdəliklərinə uyğun olaraq aldıkları tədbirlər barədə geniş hesabatlara baxır. İştirakçı dövlətlər ilk hesabatlarını Pakta (Sazişə) qoşulduqlarından iki il sonra, digərlərini isə 5 ildən bir təqdim edirlər. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitə hesabatlara baxdıqdan sonra yekun qeydlərini dərc edir.

6. CAT (İşgəncəyə qarşı Komitə - *Committee Against Torture*)

BMT-nin 1984-cü il tarixli İşgəncələrə Qarşı Konvensiyasına əsasən yaradılıb. O Konvensiyanın yerinə yetirilməsinə nəzarət edir və hər dörd ildə dövlətlərin fəaliyyəti haqqında hesabatları qəbul edir və onlara dair mülahizələrini

---

⁵³ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. ICCPR ilə bərabər bu iki konvensiyaya “ekiz konvensiyalar” da deyilir. Hər ikisi 1966 tarixlidir.

bildirir.⁵⁴ Konvensiya 26.06.1987-ci ildə qüvvəyə minmiş, İşgəncəyə qarşı Komitə isə ilk dəfə 1988-ci ildə toplanmışdır. Komitə hər il iki sessiya keçirir. Lakin əlavə xüsusi sessiyalar da keçirmək mümkündür. Komitə BMT-nin ixtisaslaşdırılmış idarələrinə, maraqlı orqanlara, regional və ECOSOC yanında məsləhətçi statusda olan QHT-lərə müraciət edərək onlardan nəzarət sahəsinə aid məlumatlar istəyə bilər.

Komitə dövlətlərin razılığı ilə onları ziyarət edib, faktları yerində yoxlaya da bilər. Periodik məruzələrdən başqa, CAT iştirakçı dövlətlərdən əlavə məruzə və məlumat istəyə bilər. Əgər dövlət, insanlara qarşı işgəncə və pis rəftarın göstərilməsi ilə bağlı CAT-ın şikayətlərə baxmaq yurisdiksiyasını qəbul etmişsə, fərdlər CAT-a müraciət edə bilərlər. Bu yolla CAT şikayət verilən dövləti ziyarət etmədən də təhqiqat və sorğu apara bilər.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi.

1948-ci ildə Nürnberq və Tokio proseslərindən sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyası qəddarlığına görə ikinci dünya müharibəsi zamanı törədilmiş cinayətlərə bənzəyən cinayət işlərinə baxılması üçün daimi beynəlxalq məhkəmənin yaradılması zəruriliyini etiraf etdi. O vaxtdan etibarən belə bir məhkəmənin yaradılmasının zəruriliyi həm Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, həm də ondan kənar müzakirə edilməyə başladı. Son 20 il ərzində dünyanın müxtəlif yerlərində törədilənləri məsuliyyətə cəlb etmək, eləcə də hakimiyyətdə olanların cəzasızlıqdan sui-istifadə praktikasına son qoymaq üçün daimi mexanizmin yaradılması prosesinə impuls verildi.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası Ruandada və keçmiş Yuqoslaviyada baş verən hadisələrə reaksiya verərək, cinayətkarların məhkəməyə cəlb edilməsi üçün tribunallar yaratdı. Lakin cinayətlərin törədilməsindən sonra yaradılan tribunallar zaman və ərazi baxımından konkret olan mandatlarla bağlıdır.

---

⁵⁴ CAT-a ilk hesabatı müvafiq iştirakçı dövlət Konvensiya onun baxımından qüvvəyə mindikdən sonar bir il ərzində təqdim olunur. Sonra da növbəti məruzələr dörd ildə bir verilir.

Belə tribunalın yaradılması mürəkkəb, uzun və baha başa gələn prosesdir. Ən ciddi cinayətlərin, vəhşiliklərin, kütləvi qırğınların törədilməsində günahkar şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək hüququ olan daimi məhkəmənin yaradılması daha səmərəli və təsirlidir. Belə bir məhkəmə çevik tədbirlər görə, zorakılığın miqyasının və davamlılığının qarşısını almağa kömək edə, sadəcə özünün varlığı ilə cinayət hərəkətlərindən çəkindirə bilər.

1994-cü ildə Beynəlxalq Hüquq Komissiyası Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin statutu layihəsi üzərində işi müvəffəqiyyətlə başa çatdırdı və onu Baş Assambleyaya təqdim etdi. Layihə üzərində tamamlama işlərindən sonra 1998-ci ilin iyun-iyul aylarında Romada BMT-nin «çətiri» altında Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılmasına dair Səlahiyyətli nümayəndələrin diplomatik konfransı çağırıldı. Bu konfransın nəticəsi olaraq Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma statutunun son mətni 1998-ci il 17 iyuldan imzalanmaq üçün açıq elan edildi.

Müstəqil orqan kimi yaradılmış Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi öz yurisdiksiyası altına düşən cinayətlərin törədilməsi zamanı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının xüsusi mandatını almada fəaliyyət göstərməyə səlahiyyətlidir. O, beynəlxalq ictimaiyyətin narahatlığına səbəb olan aşağıdakı ciddi cinayətlərə görə fiziki şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək və mühakimə etmək mandatına malikdir:

- soyqırım cinayəti;
- bəşəriyyətə qarşı cinayətlər;
- hərbi cinayətlər;
- təcavüz cinayəti.

Bəzən səhv olaraq belə hesab edirlər ki, Məhkəmə yalnız keçmişdə baş vermiş cinayətlərə görə şəxsləri mühakimə edə bilər, əslində isə belə deyil. Məhkəmə yalnız o cinayətlərə müasibətlə yurisdiksiyaya malikdir ki, onlar 2002-ci ilin iyulundan, yəni Statutun qüvvəyə minməsində sonra törədilmiş olsun.

Soyqırım hər hansı milli, etnik, irqi və dini qrupun tam və ya qismən məhv edilməsi niyyətilə törədilən öldürmə və ciddi bədən xəsarəti yetirmə tək bir sıra qadağan olunmuş əməllər kimi müəyyənləşdirilir.

Mülki əhalinin məhvi, köləyə çevirmə, işgəncələr, zorlama, məcburi hamiləlik, siyasi, irqi, milli, etnik, dini və ya gender mülahizələrinə görə təqiblər, insanların dövlət orqanları və ya onların rəvac verdikləri qeyri-qanuni qrupların əli ilə «itməsi» kimi cinayətlə mülki əhaliyə geniş miqyaslı və ya mütəmadi hücumlar çərçivəsində baş verərsə, Statuta uyğun olaraq bunlar bəşəriyyətə qarşı cinayətlər kimi qiymətləndirilir.

Bəşəriyyətə qarşı cinayətlər zamanı «geniş miqyaslı və mütəmadi hücumlar» tələbi çox vacib şərtidir, çünki o, bu və ya digər cinayətin Məhkəmənin yurisdiksiyası altına düşməsi üçün daha yüksək həddi, xüsusi miqyası və vüsətini müəyyənləşdirir. Bu onları bəzən hətta hərbiçilər tərəfindən törədilən, lakin bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirilməyəcək zorlama, öldürmə və ya işgəncə vermək kimi zorakılıq aktlarından fərqləndirir.

Soyqırım və bəşəriyyətə qarşı cinayətlər sülh və ya müharibə zamanı törədilməsindən asılı olmayaraq cəzalandırılmalıdır.⁵⁵

Hərbi cinayətlərə 1949-cü il Cenevrə konvensiyalarının ciddi surətdə pozılması və Statutda sadalanan beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı iri miqyaslarda törədilmiş digər ciddi pozuntular daxildir.

Son 50 il ərzində insan hüquqlarının ciddi surətdə pozulması hallarının əksəriyyəti beynəlxalq silahlı münaqişələrin gedişində deyil, dövlətlərin daxilində baş vermişdir. Buna görə də Məhkəmənin Statutuna beynəlxalq humanitar hüququn daxili silahlı münaqişələr zamanı planlı şəkildə və ya siyasətə uyğun olaraq həyata keçirilən və ya iri miqyaslarda törədilən hərbi cinayətlərin və ciddi

---

⁵⁵ Gemalmaz Mehmet Semih, Temel Belgelerde İnsan Hakları, İHD yayını, Ankara 1996.s.28

pozuntuların (arabir baş verən müxtəlif daxili zorakılıq aktları və iğtişaşlar istisna olmaqla) cəzalandırılmasını tələb edən müasir standartları daxildir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında Avropa Şurasının rolu

5 May 1949 tarixində Londonda Nizamnaməsi imzalanan Avropa Şurası siyasi bir təşkilatdır. Avropa qitəsində insan hüquq və azadlıqlarının qorunması əsasən Avropa Şurasının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və müvafiq Məhkəmə, Avropa Şurasının yetirməsidir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası 4 noyabr 1950-ci ildə Romada imzalanmışdır. 10 ratifikasiya fərmanın depozitariyə verilməsindən sonra 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş və 2008-ci ilin yanvarına olan məlumata görə Avropa Şurasının bütün üzvlərinin qoşulduğu Konvensiya İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə əks olunmuş əsas insan hüquqlarını müfəssəl şəkildə kodifikasiya etmiş ilk hüquqi öhdəlik daşıyan normativ aktdır.

Bununla yanaşı, Konvensiya dövlətlərarası və fərdi şikayətləri müzakirə etmək üçün ilk zamanlar heç də ardıcıl olmayan və iştirakçı dövlətlərin xoş məramından asılı olan, lakin bu gün kifayət qədər işlək beynəlxalq nəzarət mexanizmi yaratmışdır ki, bu da İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, eləcə də qəbul olunmuş qərarların həyata keçirilməsinə nəzarət edən sistemdən ibarətdir. 1963-cü ildə İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin və ona həvalə edilən Protokolun şərhinə dair hüquqi məsələlər barədə məşvərətçi qeydləri vermək səlahiyyəti verildi. Ədəbiyyat insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası dünyada insan hüquqları sahəsində ən mükəmməl və səmərəli müqavilə kimi qiymətləndirir. Bu, özünü həm də şikayətlərin sayının artmasında biruzə verir. Əgər 1985-ci ilə kimi ildə 600-ə yaxın şikayət qeydə alınırıdysa və yalnız iki dəfə bu rəqəm bir qədər artıq olmuşdursa, sonradan bu müraciətlər daim atmış və 1999-cu ildə 5,5 minə çatmışdır. Bunun əksinə olaraq,

1950-1994-cü illərdə dövlətlərin yalnız 19 şikayəti baxılmaq üçün qəbul edilmişdir.⁵⁶

İnsan hüquqları haqqında Konvensiyanın ehtiva etdiyi hüquqların həcmi, eləcə də pozulmuş hüquqların bərpası üzrə yurisdiksiyanın təmin edilməsi yavaş-cərəyan edən, lakin müvəffəqiyyətli prosesin nəticəsidir. 1 noyabr 1998-ci ildən bu yurisdiksiya sözsüz məcburi xarakter kəsb etmişdir. 2003-cü ilin fevralında 13 əlavə protokol qəbul edilmişdir ki, onların da böyük əksəriyyəti iştirakçı dövlətlər tərəfindən tanınmışdır.

Konvensiya sisteminin zəif cəhəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, Konvensiyanın əsasları istisna olmaqla (maddə 2 və 3, maddə 4 bənd 1, maddə 7 və Protokol № 6), iştirakçı dövlətlər 15-ci maddəyə uyğun olaraq Konvensiya üzrə öz öhdəliklərindən geri çəkilmək və onun təminat verdiyi hüquqları məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər görə bilər ki, bu da faktiki olaraq kifayət qədər uzun müddət ərzində baş verməmişdir. Bundan əlavə, məhkəmə qərarların icrasına nəzarət edən Nazirlər Komitəsi lazımi dövlətə birbaşa təsir mexanizmə malik deyildir. Hərçənd Konvensiya fərdi müdafiə imkanlarını genişləndirmişdir, lakin digər tərəfdən o, insan hüquqlarının mütəmadi pozuntularının qarşısını ciddi surətdə almaq üçün nəzərdə tutulmamışdır. O da nəzərə çarpır ki, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə bəyan edilmiş sığınacaq hüququ burada mövcud deyil. Konvensiyada əks olunmuş təminatlı hüquqlardan istisnaların bəziləri də artıq köhnəlmiş kimi görünür. Məsələn, alkoqoliklərin, narkomanların və avaraların azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ qəti surətdə məhdudlaşdırılır (maddə 5). 1 noyabr 1998-ci ildə qüvvəyə minmiş və 2007-ci il sentyabrın 6-a olan məlumata görə Avropa Şurasının bütün 47 üzvü tərəfindən ratifikasiya olunmuş Protokol № 11 Konvensiyanın ümumi nəzarət mexanizmini yenidən formalaşdırılmışdır. Sistemin qeyd olunan zəif cəhəti də artıq ortadan qaldırılmışdır: indi Məhkəmə iştirakçı dövlətin ona münasibətində asılı olmayaraq fərdi şikayətləri qəbul edə bilər, fərdi şikayətlər isə dövlətlərin şikayətləri ilə bir tutulur. Bundan əlavə,

---

⁵⁶ Babaoğlu H. İnsan hüquqları və azadlıqları. Bakı, 2006, səh 94.

iştirakçı dövlətlər Məhkəmənin yekun qərarlarını yerinə yetirmək öhdəliyi götürürlər.

Konvensiyanın hüquqi prinsiplərindən aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

Konvensia İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamənin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq təbii, ayrılmaz hüquq və azadlıqların yozumu konsepsiyasından çıxış edir;

Konvensiyada və əlavə protokollarda ifadə olunmuş hüquq və azadlıqlar iştirakçı dövlətin yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslər üçün, eyni zamanda vətəndaşlığı olmayan və ya başqa dövlətin vətəndaşı (təbəəsi) olan şəxslər üçün təmin edilir;

Konvensiya ilə tanınmış hüquq və azadlıqlara münasibətlə ayrışdırılışın olmaması prinsipi təsbit olunur;

Konvensiyada göstərilmiş hüquqlara münasibətdə yol verilən məhdudiyyətlər nəzərdə tutulandıqda əlavə başqa məqsədlər üçün tətbiq edilə bilməz. Yaşamaq hüququ kimi işgəncələrin, ölüm cəzasının, köləlik və ya qeyri-iradi vəziyyətin, eləcə də qanunun qüvvəsinin geriyə tətbiinin (qanuna kənar heç bir cəza ola bilməz) qadağan edilməsi kimi əhəmiyyətli hüquq və azadlıqları müharibə və ya fəvqaladə vəziyyət zamanı ləğv etmək olmaz;

Konvensiyada göstərilmiş hüquq və azadlıqlar yalnız vətəndaşla dövlət arasındakı münasibətlərə aiddir, bu zaman iddia yalnız dövlətə qarşı qaldırıla bilər. Dövlət müəssisələri və vəzifəli şəxslər bu hüquq və azadlıqlara riayət etməlidirlər;

Fərdin milli instansiyalarda səmərəli vasitələrlə hüquqi müdafiə olmaq hüququ müəyyənləşdirilir.

Yalnız hüquqi müdafiənin bütün daxili vasitələrindən tam istifadə etdikdən sonra Avropa Məhkəməsinə şikayət vermək olar və bu yalnız 1 noyabr 1998-ci ildə 11 №-li Protokolun qüvvəyə minməsindən sonra bütün iştirakçı dövlətlər üçün məcburidir. Məhkəmənin hər bir beynəlxalq qərarından əvvəl məsələnin insan hüquqlarına riayət edilməsi əsasında xoş məramlı həllinə cəhd edilməlidir.

Konvensiyada və protokollarda müəyyənləşdirilmiş hüquq və azadlıqlar hər hansı məntiqi qaydada düzülməmişdir ki, bu da onların icmalını çətinləşdirir. Çox şərti olaraq onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Yaşamaq hüququ, ölüm cəzasının qadağan edilməsi (Protokol № 6), işgəncələrin qadağan edilməsi, köləliyin və ya qeyri-iradi vəziyyətin və məcburi əməyin qadağan edilməsi, azadlıq və şəxsi toxunulmazlığın hüququ, borclara görə azadlıqlardan məhrum etmənin qadağan olunması (Protokol № 4);

Fikir, əqidə və din azadlığı, öz fikrini ifadə etmək azadlığı, toplaşma və birləşmə azadlığı, azad seçki hüququ (Protokol № 1);

Azad yerdəyişmə hüququ (Protokol № 4) öz vətəndaşlarının sürgün edilməsinin qadağan olunması (Protokol № 4);

Şəxsi həyata və ailə həyatına hömət hüququ, nigah hüququ,ər və arvadın bərabərliyi hüququ (Protokolo № 7);

Təhsil hüququ (Protokolo № 1);

Ədalətli məkəmə prosesi hüququ, cəzanıyalnız qanunla müəyyənləşdirilməsi, cinayət işlərində hüquqi vəzifələrin təminatı hüququ (Protokolo № 7), məhkəmə səhvlərinə yol verildiyi hallarda kompensasiya almaq hüququ (Protokol № 7), cinayət qaydasında təkrar mühakimə olunmamaq 1ə cəzalandırılmamaq hüququ (Protokol № 7);

Əcnəbilərin kollektiv şəkildə sürgün edilməsinin qadağan olunması (Protokol № 4), əcnəbilərin sürgünlə bağlı hüquqi müdafiəsi (Protokol № 7);

Mülkiyyətin qorunması (Protokol № 1).

Bütün aşağıda göstərilənlə 1 noyabr 1998-ci ildə qüvvəyə minmiş 11 №-li Protokolda tətbiq edilmiş dəyişikliklərlə bağlı olan yeni prosesə aiddir.

1994-cü ilin mayında qəbul edilmiş bu protokol Avropa Şurasının bütün 47 üzvü tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. İslahatlar hərtərəfli olduğuna görə yekdilliklə bəyənilməsi onun qüvvəyə minməsinə şərtləndirmişdir.⁵⁷

Dəyişikliklərin əsas səbəbi iştirakçı dövlətlərin və fərdi şikayətlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə atması, eləcə də insan hüquqlarının pozulması haqqında iddiaların mürəkkəbləşməsidir ki, bunlar üçün də köhnə prosedur və struktur artıq əlverişli deyildi. O vaxta qədər işlərin müzakirəsinin orta müddəti beş ildən artıq idi. 1994-cü ilin yanvarında Məhkəmədə 2700 iş var idi ki, onlardan təxminən 1500-ü müzakirə üçün qəbul edilməmişdi.

Dəyişikliklərin əsas məqsədi fərdi şikayətlərin verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi, proseslərin sürətləndirilməsi və ümumilikdə nəzarət mexanizminin gücləndirilməsidir.

Əsas yeniliklər bunlardır:

- Fərdi şikayətlərin verilməsi prosesinin bütün iştirakçı dövlətlər üçün zəruriliyinin tanınması. İndi məhkəmənin qərarları bütün iştirakçı dövlətlər üçün məcburidir;

- Həm fərdi, həm də dövlətlərarası xarakterli bütün şikayət halları vahid orqan tərəfindən (Məhkəmə) yoxlanılır və həll edilir ki, bu orqana da birbaşa çıxış mövcuddur (birinci instansiya kimi Komissiya ləğv edilmişdir, Nazirlər Komitəsi Məhkəmənin qərarlarının icasına nəzarəti həyata keçirir);

- Strasburqdakı İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi yeni struktura və yeni səlahiyyətlərə malik daimi orqana çevrilir (Komissiya və Məhkəmə əvvəllər dövrü olaraq fəaliyyət göstərirdi).

Azərbaycan Respublikası Avropa İnsan hüquqları Konvensiyasını və onun Protokollarını 2002-ci il aprelin 15-də ratifikasiya etmişdir. Elə həmin il ərzində insan hüquqları üzrə Avropa məhkəməsinə 123 ərizə daxil olmuşdur. Sonrakı

---

⁵⁷ Bozkurt Enver, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Asil Yayınları, Ankara 2006, səh,198.

dövrədə bu müraciətlər davam etmişdir. Artıq 2003-cü ilin sonuna məhkəməyə daxil olan şikayətlərin sayı 500-ü keçmişdir. Ancaq bu Azərbaycanda həyəcanlı vəziyyət olduğunu deyil, əksinə, əhalinin öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq imkanları, yolları haqqında məlumatlı olduğunu göstərir. Məsələn, 2002-ci ildə postkommunist məkanından Avropa məhkəməsinə ən çox məktub Polşadan daxil olmuşdur (4173). Lakin bu heç də Polşada insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində vəziyyətin həmin ildə cəmi 13 şikayət gəlmiş Ermənistandan pis olduğunu söyləməyə əsas vermir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin elan etdiyi statistik məlumatdan görünür ki, bütünlükdə Avropa məhkəməsinə müraciət edənlərin sayı ildən-ilə artmaqdadır. Belə ki, əgər 1995-ci ildə qeydiyyatata alınan ərizələrin sayı 11.200 idisə, 2006-cı ildə bu rəqəm 4,5 dəfə artaraq 50.500 olmuşdur. Baxılan və qərar verilən əizələrin sayı 1995-ci ilə 56 idisə, 2006-cı ildə 1560-a çatmışdı. 2007-ci ildə gözləmədə olan işlərin sayı artıq 90.000-ə yaxınlaşır. Baxılmaq üçün gözləmədə olan müraciətlərin gəldiyi ölkələr sırasında ilk yerləri Rusiya Federasiyası (bütün işlərin ümumi sayının 21,5%-i), Rumıniya (12,1%), Türkiyə (10%), Ukrayna (7,6%) və Polşa (5,7%) tutur.⁵⁸

2003-cü ilin sonunadək Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə Azərbaycan Respublikasından olan heç bir şikayətə baxılmamışdır. Bunun bir səbəbi odur ki, Azərbaycan Konvensiyaya nisbətən gec qoşulan dövlətlərdəndir. Digər tərəfdən Avropa Şurasının Parlament iclası Avropa Məhkəməsinə Azərbaycandan olan hakimi 2003-cü il aprelin 2-də seçmişdir. Nəhayət, Avropa məhkəməsinə müraciət etməyin öz prosedurları var və bu barədə əhalidə hələ kifayət qədər məlumat yoxdur. Düzgün tərtib edilməyən və zəruri prosedurlara əməl olunmadan edilən müraciətlər isə bir qayda olaraq qəbul edilmir.

1998-2006-cı illərdə Məhkəməyə Azərbaycandan 1478 iddia ərizəsi daxil olub. Bunlardan 785-i qərarverici quruma göndərilib, 422 iş ya qəbul olunmayıb, ya da sonradan siyahılan çıxarılıb. 36 işlə bağlı hökumətlə danışıqlar aparılıb və 8 iş

---

⁵⁸ Beetham David, Demokrasi ve İnsan Hakları, tərcümə edən: Bilal Canatan, Liberte Yayınları, Ankara 2008.s.156.

baxılmaq üçün seçilib. Onlardan ikisi sonra siyahıdan çıxarılıb, birinə 2006-cı, daha ikisinə isə 2007-ci ilin I yarısında baxılıb. Çıxarların qərarlarda bəzi hüquq və azadlıqların pozulması faktları təsdiqlənib və müvafiq sanksiyalar müəyyənləşdirilib.

Qeyri-hökumət təşkilatları və insan hüquqları

Qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqları sahəsində vacib aktorlar sayılır. Həqiqətən də, müasir cəmiyyətdə bunlar sadəcə vətəndaş cəmiyyətinin ünsürü deyil, eyni zamanda, insan hüquqlarının yaşanması və qorunmasında zəruri mexanizm kimi qarşımıza çıxır.

QHT-lər birinci növbədə birləşmə azadlığının təzahürüdür. Bunların əhəmiyyətinə hələ 18-ci əsrdə Alexis de Tocqueville toxunmuşdu, ona görə dərnəklər və digər vətəndaş birlikləri demokratiyanın qorunub saxlanması üçün zəruri idi.⁵⁹

QHT-lər birləşmə azadlığının təzahürü olsa da, əlbəttə ki, onların hamısı insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərmir. Bununla belə, idman sahəsində yaradılmış bir dərnək belə, həvəskarları bir məqsəddə birləşdirərək, onlara geniş mənada öz azadlıqlarını yaşamağa imkan verir. Eyni zamanda bunlar vətəndaş cəmiyyətini möhkəmləndirir, ictimai rəyin formalaşmasına və güclənməsinə xidmət edirlər. Bunlar olmadan isə insan hüquqlarının reallaşması mümkün deyildir.

İnsan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları milli və beynəlxalq təşkilatlar olaraq iki qrupa ayrılır. İnsan hüquqlarının reallaşmasında hər iki qrupdan olan təşkilatların özünəməxsus əhəmiyyətli yeri vardır. Beynəlxalq insan hüquqları təşkilatlarına-Transparency International, Freedom House kimi

---

⁵⁹ Ishay Micheline, *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalisation Era*, University of California Press, 2004.səh. 75.

geniş sahəli təşkilatlar daxildir. Habelə bunlar dar sahəli də ola bilər, məsələn, media azadlığını qoruyan Sərhədsiz Reportyorlar kimi. Beynəlxalq insan hüquqları təşkilatlarının missiyaları müxtəlifdir. Bəzən bunlar konkret bir ölkədəki insan hüquqları vəziyyətinə monitoring (nəzarət) edir və oradakı pozuntuları üzə çıxarır, bunları ictimayyətə diqqətinə çatdırır. Bəzi təşkilatlar isə milli insan hüquqları QHT-lərinə patronaj fəaliyyətini həyata keçirir, bunların sayı daha azdır. Hər iki funksiyanı birləşdirən beynəlxalq insan hüquqları QHT-ləri də mövcuddur. Bunlardan bəziləri, yuxarıda adını çəkdiyimiz Transparency International, Freedom House kimi, illik hesabatlar hazırlayır. Bu hesabatlarda ölkələrin adı çəkilərək, oradakı insan hüquqları vəziyyəti qiymətləndirilir. Bunlar qeyri-rəsmi olmaqla bərabər, BMT və AŞ kimi müxtəlif rəsmi qurumlar tərəfindən nəzərə alınır. Habelə qərb dövlətləri, bu hesabatlara istinad edir. Buna görə belə hesabatlar riyakar hökumətlərin maskalarını düşürən mahiyyətə sahibdir.

Burada bir məsələni daha qeyd etmək yerinə düşər. Dövlətlər bir-birində daxili işlərinə qarışmamalıdır. Lakin insan hüquqları məsələsi artıq bir dövlətin daxili məsələsi sayılmır və bir ölkədə nəzərə çarpacaq dərəcədə insan hüquqları pozuntuları baş verirsə, beynəlxalq təşkilatlar və digər dövlətlər bu məsələyə müdaxilə edə bilər.⁶⁰ Bu baxımdan QHT-lərin hesabatları sadəcə avtoritar dövlətlərin imicini aşağı salmır, eyni zamanda, onlara qarşı irad tutmaq üçün bir əsas təşkil edir.

Milli QHT-lərin varlığı da ölkədə insan hüquqlarının yaşanması üçün olduqca zəruridir. Bunların fəaliyyəti müxtəlif məqsədlərə yönəlir. Bir tərəfdən insan hüquqları sahəsində maarifləndirmə işini həyata keçirir, müxtəlif təbəqələrə müvafiq təlimlər həyata keçirir – hüquqşunaslara, hüquq-mühafizə işçilərinə, tələbələrə, azlıq mənsublarına, siyasi partiyalara vs. Digər tərəfdən bunlar ölkədə həqiqi vəziyyətin necə olduğunu üzə çıxarır, insan hüquqları pozuntularının

---

⁶⁰ De Schutter, Olivier (ed), *Transnational Corporations and Human Rights* (Hart), 2006, səh. 123.

səbəblərini aşkar edib ictimaiyyətə çatdırır. Habelə bu təşkilatlar qanun layihələri təqdim etməklə, ictimai debatlar təşkil etməklə, siyasi vasitəçilik fəaliyyətini həyata keçirmək kimi tədbirlərlə, mövcud vəziyyətin düzəldilməsi istiqamətində də fəaliyyət göstərirlər. Beynəlxalq aktyorlar, bunları nəzərə alaraq, milli QHT-lərə əhəmiyyətli maliyyə və təşkilati dəstəklər təmin edir. Bu səylər bir tərəfdən vətəndaş cəmiyyətini möhkəmlətməyə, digər tərəfdən isə insan hüquqları institutlarını təminat altına almağa yönəlir.

İnsan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən QHT-lər, eyni zamanda, qeyri-siyasidir. Onların qeyri-siyasi olması o mənaya gəlmir ki, siyasi fəaliyyətdən tamamilə uzaqdırlar. Qeyri-siyasilik QHT-lərin hər hansı siyasi partiyanı dəstəkləməməsi, siyasi əqidəyə qulluq etməməsi və iqtidar olma yarışında iştirak etməməsi mənasına gəlir. Mümkündür ki, bir QHT siyasi partiyaların maliyyə müstəqilliyinin artırılması üçün onlara xüsusi təlimlər keçirsin. Yaxud da seçkilər ərəfəsində vətəndaşların siyasi aktivliyinin artırılması üçün tədbirlər təşkil etsin.

QHT-lərin fəaliyyətinə şəffaflıq hakim olmalıdır. Həqiqətən də, onların üstünə qoyulan vəzifənin əhəmiyyəti dövlət orqanlarında olduğu kimi onların da fəaliyyətində hesabatlılığı və şəffaflığı zəruri edir. Bu səbəblə QHT-lərin, xüsusilə maliyyə hesabatlarını təqdim etmələrinə, avtoritarlıq kimi baxılmamalıdır. Bunların rəsmi qurumlara təqdim edilməsi ilə yanaşı, internet saytlarında yerləşdirilməsi və ictimaiyyətə açıq olması da bu məqsədə xidmət edir.

III FƏSİL

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNSAN HÜQUQLARI

3.1. Qloballaşma prosesinin insan hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

XXI əsrdə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni həyatda qloballaşma prosesləri özünü daha çox büruzə verir. Bu gün planetin sakinləri qlobal problemləri mövcudluğunun qaçılmaz olduğunu dərk edirlər.⁶¹ Şübhəsiz ki, qloballaşma prosesi getdikcə hərtərəfli və geriyyə dönüşü olmayan bir şəkil alır. Bu onunla xarakterizə olunur ki, ön plana bütün xalqlara və dövlətlərə təsir edəcək və bir dövlət tərəfindən həll olunması mümkün olmayacaq problemlər çıxarılır. Buna ictimai təhlükəsizlik, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə, narkobiznes, ekoloji problemlərin həlli, ümumbəşəri dəyərlərin müdafiəsi, o cümlədən, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması daxildir.⁶²

Qlobal problemlər, onların həlli üçün dünya ictimaiyyətinin hər hansı bir şəkildə birləşməsini nəzərdə tutan qloballaşma konsepsiyasının yaranmasına təkan vermişdir. Hətta predmeti qlobal problemlərin yaranma səbəbləri, onların ortaya çıxarılması və həlli yolları olan qlobalastika sahəsi yaranmışdır. Bu isə ilk növbədə, makrososial təbiətli sistemlərin və onların dinamikasının ölçülməsi deməkdir.⁶³

Bu yeni elm sahəsinin diqqət mərkəzində ekoloji, iqtisadi, sosial və digər proseslərin bir-birilə əlaqələndirilməsi və əldə olunmuş məlumatları dünya birliyinin daha səmərəli əməkdaşlığı üçün istifadə olunması durur.

Qloballaşmanın öyrənilməsi sahəsində müasir araşdırmalar bunun “... dünyanı məhsul və xidmətlərin, ideya və bu ideyaların daşıyıcılarının azad şəkildə

---

⁶¹ Клубов А.В., Халиков М.С., Клубова О.А. Глобализация социально-экономической жизни: история и современность // Вестник московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – №1. – С. 135.

⁶² Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства // Государство и право. – 2006. – №6. – С. 101.

⁶³ Клубов А.В., Халиков М.С., Клубова О.А. Указ. соч. – С. 135.

hərəkət edə biləcəyi bir zonaya çevrilməsini təmin edən” bir proses olduğunu göstərir.

Yeni dünya nizamının yaradılması uğrunda gedən mübarizə, fundamental ideologiyaların inkişafı beynəlxalq təşkilatların sayının qəfil artması milli dövlətlərin suverenliyinin azaldılması, transmilli korporasiyaların yaranıb inkişaf etməsi kütləvi miqrasiya prosesləri insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və s. bu kimi yeni axınlar qloballaşma prosesləri ilə əsaslandırılır.

Ədalətli olaraq, hüquqi ədəbiyyatda qeyd edilir ki, qloballaşma tam olaraq sivilzasiya konsepsiyasına dəyişikliklər edir. Belə ki, müasir dünya üçün nüvə müharibəsi kimi bir təhlükənin yaranması bütünlükdə insanlığın mövcud olması məsələsini gündəmə gətirir, eləcə də, bütün millətlərin təhlükəsizliyini təmin edəcək və milli və beynəlxalq maraqların əməkdaşlıq yolu ilə təmin olunmasına zəmin yaradacaq yeni dünya nizamının yaradılması məsələsini aktuallaşdırır. Qəbul etmək lazımdır ki, qloballaşma prosesi dövlətlərin daha vacib qlobal problemlər qarşısında birləşməsinə və onların daxili və xarici siyasətlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olur.

Aydındır ki, göstərilən obyektiv proseslər dövlətlərə qlobal problemlərin həllində və dünya nizamının möhkəmləndirilməsində iştirak etməkdən başqa heç bir yol qoymur. Müsbət tərəfi kimi millətlər arasında münasibətləri nizamlayan müxtəlif beynəlxalq sistemlərin yaradılmasını göstərmək olar. BMT, Aİ, İNTERPOL-un başçılığı altında elm, kosmos, incəsənət, mədəni irsin müdafiəsi, eləcə də, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində müxtəlif proqramlar həyata keçirilir. Bu təşkilatlar qlobal problemlərin həlli üçün dövlətlərin əməkdaşlıq etməsini təmin edən real işlər həyata keçirirlər. Belə qurumlar milli, sosial, iqtisadi və siyasi fərqlərə baxmayaraq, dövlətlər arasında sivil əlaqələrin yaradılmasında mühüm rol oynayırlar. Məhz bu fəaliyyətin nəticəsində qlobal problemlərin həlli mümkün olur.

Bütün bu nəticələrə baxmayaraq, qloballaşmanın həm də mənfi təsirləri var. Milli dövlətlərin öz suverenliyini itirmə təhlükəsi mövcuddur. Bu isə milli

dövlətlərin cəmiyyəti idarə etməsinə, sosial problemlərin həllinə, cinayətkarlıqla mübarizə və onun qarşısının alınmasına mane olacaq. Qloballaşma belə dövlətlərə digər dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən, hərbi (NATO) təşkilatlarla, qeyri-hökumət təşkilatları ilə və get-gedə rolu daha da artan transmilli korporasiyalarla ittifaqlar bağlamağa məcbur edir. Onlar öz üzərlərinə beynəlxalq subyekt funksiyalarını götürür, dövlətlərin suverenliyini təhdid edir və BMT-nin tələblərinə baxmayaraq, onlara öz iradəsini qəbul etdirir.² Qloballaşma ayrı-ayrı ölkələrin daxilində, eləcə də, regional miqyasda demokratiyaya təsir edir. Bir sıra hallarda bu proses siyasi gərginliyin artmasına, bununla da, az inkişaf etmiş regionlarda münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu hal mikrosistem yanaşması tərəfindən periferiya və yarımperiferiya qruplarına daxil olan ölkələrdə daha çox baş verir.

Qloballaşmanın bütün dövlətlərə bu şəkildə təsir etməsi özünü ayrı-ayrı dövlətlərin daxili və xarici funksiyalarında büruzə verir. Adətən, hüquqi ədəbiyyatda ölkənin daxili funksiyalarının beynəlmilləşməsi kimi vacib tendensiyası göstərilir. Buna daxili funksiyalara yeni beynəlxalq profilin verilməsi, onların xarici aləmlə sıx münasibətə girməsi, ölkənin daxili və xarici siyasətinin əlaqələndirilməsi aid edilə bilər. Bununla da, dövlətin daxili funksiyaları beynəlxalq aləmin maraqlarını nəzərə almadan, yalnız milli marağa əsaslanan fəaliyyəti mümkünsüz olur. Heç bir dövlət təcrid olunmuş şəkildə mövcud ola bilməz, bütün dövlətlər öz maraqlarını mövcud olduqları cəmiyyətin maraqları prizmasından yönləndirməlidir⁶⁴.

D.İ.Mendeleyevin 1905-ci ildə yazdığı “ Ali fikirlər” kitabı xüsusi marağa səbəb olub. Müəllif Rusiyanın yeni geosiyasi, iqtisadi və elmi sahələrdə mümkün inkişafından danışaraq qeyd edirdi ki, dünyanın bütövləşməsi və insanlığın qarşılıqlı asılılıq vəziyyətinə düşməsindən sonra hərbi münaqişələrin qarşısının alınmasının ən yaxşı yolu sülh müqavilələri və mümkün olan hər bir sahədə

---

⁶⁴ Морозова Л.А. Указ. соч. – С. 101.

dövlətlərarası ittifaqın yaradılmasıdır. “İttifaqların hökmranlığı dünyanın tam mənimsənildiyi və müharibə nəticəsində bütün insanlıq tərəfindən əldə olunmuş nailiyyətlərin itirilməsi təhlükəsi qarşısında qaldı. Müasir ittifaqlar qarşılıqlı güzəşt əsasında lazımsız egoizm olmadan dövlətlərin yaxınlaşmasına gətirib çıxarır⁶⁵.”

Qloballaşma siyasi funksiyalar baxımından dövlətin üzərinə cəmiyyətin demokratik idarə olunması və demokrtaik insitutların bərqərar olması üçün əlverişli şəraitin yaradılması öhdəliyini qoyur. Professor İ.İ.Lukaşukun bu fikri ilə razılaşmaq olar ki, müasir dövrdə demokratik dəyərlərin qloballaşması prosesi gedir. Demokratiya ümumi əhəmiyyətli prinsip rolunu qazanır. Demokratik yaşamaq hüququ get-gedə beynəlmilləlləşir və getdikcə bütünlükdə beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən daha çox dəstəklənir.

Dövlət suverenliyi arxaizm deyil, aktual hüquqi-siyasi kateqoriyadır. İnsanların öz adət-ənənəsi, qanunları, dini və digər normaları əsasında yaşamaq, özlərinə yaxın olan dövlət quruluşunu seçmək və uyğun siyasi rejim bərqərar etmək istəkləri ilə hesablaşmamaq olmaz. Əks halda digər xalqlara öz həyat tərzini, dəyərlərini və idrakını süni şəkildə yeritməkdən boyun qaçırmaq olmaz. Əgər bu və ya digər dəyər həqiqətən də ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edirsə, bu, Yaponiya, cənubi Koreya və s. ölkələrdə olduğu kimi könüllü şəkildə qəbul olunacaq. Bu vəziyyətdə insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq Vyana konfrnasına istinad etmək olar: “Demokratiya xalqların öz istəklərini açıq ifadə etmək, onlara uyğun olan siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemləri bərqərar etmək və öz həyatının hər bir sahəsində iştirak etmək hüququna əsaslanır.” Beləliklə, beynəlxalq ictimaiyyət dövlət suverenliyinin sərhədini keçmək hüququna malik deyil. Yalnız dövlətin özü bu və ya digər öhdəliyi könüllü şəkildə öz üzərinə götürə bilər ki, bu da onun beynəlxalq cəmiyyətin üzvü kimi suverenliyindən irəli gəlir.

Hal-hazırda beynəlxalq arenada elə qurumlar var ki, onlar bir-birinə əsaslı şəkildə ziddir. Bu, qeyri-müəyyənlik, ikimənalılıq və münaqişəli yanaşmaya səbəb olur. Beləliklə də, çox keçmir ki, dünya nizamının hüquqi əsaslarının parçalanması

---

⁶⁵ Менделеев Д. И. Заветные мысли. – М., 1995. – С. 372.

baş verir. Bir tərəfdən beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil edən dövlətlərin suverenliyinin ənənəvi prinsipləri hələ də qüvvədədir. Bu prinsiplər müəyyən sərhədlər daxilində mövcud olan bir-birini tanıyan suveren dövlətlərin arasında münasibəti nizamlayır. Dövlətin suverenliyinin fundamental qaydaları BMT-nin nizamnaməsinə daxil edilmişdir. Digər tərəfdən isə, insan hüquqlarının, o cümlədən, beynəlxalq münasibətlərin aparıcı prinsipi kimi qəbul edilməsi tendensiyası gündən-günə güclənir. Hələ ki, bu prinsip şəxsiyyətləri öz dövlətlərinin özbaşınalığından qoruyur, lakin, get-gedə qloballaşan dünyada bu, hüquqi nizamlaşmanın konstitusion əsasına çevrilə bilər.

Pozulmuş insan hüquqlarının bərpa olunması yolunda bariz nümunə Nurenberg, Tokio, Haaqa tribunallarıdır. 40-cı illərin ikinci yarısında BMT-nin xüsusi komitəsi insan hüquqlarının ümumi deklarasiyasını hazırladı və dünyanın müxtəlif yerlərindəki insani dəyərlər bir-birindən o qədər də fərqli olmadı. İlk olaraq söhbət insan həyat və ləyaqətinin müdafiəsi, tolerantlıq, azadlığa, qaydaqanuna və stabilliyə can atılmasından gedir.⁶⁶ XX əsrin ikinci yarısında qanuni hakimiyyətin də pozmaq hüququndan məhrum olduğu universal insan hüquqları ideyası ictimai fikirdə kök salır və beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini taparaq praktiki siyasətə əsaslı təsir edir. İnsan hüquqlarına hörmət hökumətin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində əsas göstəriciyə və kollektiv təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün əsas alətə çevrilir. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq hüquqi sisteminin yaradılması güclü müqavimətlə rastlaşır, eləcə də onun qanunverici bazası çox zəifdir.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, İnsan hüquqları üzrə Panamerikan Məhkəməsi, BMT-nin insan hüquqları üzrə komitəsi və beynəlxalq səviyyədə mövcud olan digər məhkəmə və hüquq-müdafiə institutları arasında Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi xüsusi yer tutur. O, 1998-ci ildə Romada keçirilən BMT-nin konfransında daimi əsasda fəaliyyət göstərən və

---

⁶⁶ Иванов С.Г. Влияние глобализационных процессов на развитие Кыргызской Республики // Вестник КРСУ. – 2006. – Т.6. – №4. – С. 102–105.

“Beynəlxalq cəmiyyətin xüsusi narahatlığına səbəb olan” cinayətlərdə şübhəli bilinən şəxslərin təcibi hüququna malik olan bir orqan kimi yaradılmışdır.

Bununla yanaşı, həmin konfransda bu məhkəmənin fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan münasibətləri, eləcə də, onun məşğul olduğu məsələləri müəyyən edən nizamnamə də qəbul olunmuşdur. Məhkəmənin mənzil qərarı Hollandiyanın Haaqa şəhərində yerləşir. Lakin əvvəlcədən müəyyən olunmuş razılıq əsasında iclaslar digər dövlətlərin ərazisində də keçirilə bilər. 2004-cü ilə olan rəsmi məlumatlara əsasən, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin nizamnaməsini 139 dövlət imzalamış, onlardan 97-si həmin sənədi ratifikasiya etmişdir. Bir sıra dövlətlər, o cümlədən, ABŞ nizamnamədə milli maraqlar və dövlət suverenliyi üçün təhlükə olduğunu səbəb göstərərək onun imzalanmasından demonstrativ şəkildə imtina etmişdir. ABŞ-ın eks-prezidenti Bill Klinton 2000-ci ilin dekabrında bu sənədə qol çəkib, lakin bir müddət sonra-2002-ci ilin mayında Corc Buş ABŞ-ın bu sənəddəki imzasını geri alır. Bundan əlavə, həmin ilin avqust ayında Corc Buş hərbi qulluqçuların müdafiəsi haqqında akt imzalayıb. Burada aşağıdakılar göstərilirdi:

- 1) ABŞ hökumət dairələrinə bu məhkəmə ilə əməkdaşlıq etmək qəti qadağan olunurdu;
- 2) BMT-nin bayrağı altında aparılan sülhməramlı əməliyyatlarda ABŞ-ın iştirakına məhdudiyət qoyurdu;
- 3) Məhkəmənin nizamnaməsini imzalamış və onun fəaliyyətində iştirak edən dövlətlərə hər hansı hərbi yardımın göstərilməsi qadağan olunurdu;
- 4) ABŞ-n milli təhlükəsizlik məsələlərinə aid olan hər hansı bir məlumatın bu məhkəməyə verilməsini qadağan edirdi;
- 5) ABŞ icraedici orqanlarına preventiv şəkildə adı çəkilən məhkəmə tərəfindən saxlanılmış və ya həbsə salınmış amerikalı hərbiçilərinin və digər şəxslərin azad edilməsi hüququnu verirdi.⁶⁷

---

⁶⁷ Goldstone Z., Simpson J. Evaluating the Role of the international Criminal Court as a Legal Re-sponse to Terrorism // Harvard Human Rights Journal. – 2003. – Vol. 16. – P. 24.

2001-ci ilin noyabrında ABŞ prezidenti hərbi əmr verdi. Bu əmrdə ABŞ-ın və onun vətəndaşlarının müdafiəsi, effektiv hərbi əməliyyatların keçirilməsi və terror aktlarının qarşısının alınması üçün hərbi komissiyanın yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu sahə ilə məşhur olan mütəxəssislərin fikrincə, hərbi direktivin verilməsində əsas məqsəd Əfqanıstanda aparılacaq hərbi əməliyyat zamanı hərbi cinayət işlətdiyinə görə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin diqqət mərkəzinə düşəcək hərbcilərin müdafiəsi idi.⁶⁸

Hazırda bu cür beynəlxalq hüquq müdafiə sistemləri arasında ən effektiv olanı Avropa Məhkəməsidir. Bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində bu məhkəmənin çıxardığı qərarlar qanun olaraq qəbul olunur. Getdikcə Avropa Məhkəməsi bu regionda ali məhkəmə orqanına, Avropa Konvensiyası isə hüquqlar haqında qanuna çevrilir.

Qloballaşma dövlətlər və millətlər arasında əlaqəni maksimum dərəcədə sıxlaşdıraraq yeni dünya nizamını qurmağı nəzərdə tutur. Gec və ya tez çoxmillətli siyasi insitutlar olan müasir dövlətlər arasında nizamlı münasibətlərin hökm sürdüyü bir platforma yaradılacaq.

Təkcə daxili deyil, həm də qlobal aspektlərə malik dövlət funksiyaları siyahısına insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi də daxildir. İnsan hüquqları beynəlxalq aləm tərəfindən ümumbəşəri dəyərlər siyahısına daxil edilmişdir. Bu özündə dövlətlər tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarına əməl olunması ilə bağlı əməkdaşlıq etməsinə, dövlətlər tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının təmin ediləməsinə nəzarət ertmək üçün beynəlxalq təşkilatların yaradılmasını nəzərdə tutur.

Qloballaşma faktiki olaraq, dünyadakı bütün dövlətlərin qarşılıqlı təsir prosesini nəzərdə tutur. Lakin məsələ bu təsirin təkcə həcmində deyil, həm də onun keyfiyyəti, formaları və özündə ehtiva etdiyi sahələrindədir. Nəzərdə tutulur ki, qloballaşma dövlətlərin əməkdaşlığında norma, ideya və qaydaların eyni şəkildə qəbul edilməsi, yəni, münasibətlərdə konkret standartların bərqərar edilməsidir.

---

⁶⁸ Марченко М.Н. Международный уголовный суд и юридические особенности его решения // Вестник московского университета. Сер. 11. Право. – 2006. – №4. – С. 62.

Bu, özündə insanlığın ümumi maraqlarını ehtiva etdiyindən yalnız yüksək inkişaf səviyyəsinə malik sivilisasiyalar arasında mümkündür. Çox sayda dövlətlərin bir iqtisadi sistemdə inteqrasiyası bu dövlətlərin arasında qarşılıqlı asılılığın artması və insani dəyərlərin beynəlxalq münasibətlərdə əsas oriyenti kimi tanınması dünyada təkqütblülükə xarakterizə olunan sülhün yaranması demək deyil.⁶⁹

Müasir dünya quruluşunun təkqütblü olması bir sıra alim və siyasi xadim tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalır. Hətta iddia olunur ki, dünya qədimdə olduğu kimi çoxqütblüdür. Ölkələrin iqtisadi və siyasi inkişafında böyük fərqlər qalmaqdadır. Bu fərqlər sənaye cəhətdən inkişaf etmiş qərb dövlətləri ilə üçüncü dünya dövlətlərinin, eləcə də, qəflətən birləşən keçmiş sosialist dövlətləri ilə əməkdaşlığın bərqərar olmasına mane olur. Zəngin və kasıb regionlar arasında, istehlak bazarları arasında mübarizə şəraitində, xarici kapitalla qarşı mübarizə apardıqda, eləcə də, milli iqtisadiyyat sərhədlərdən kənar qəbul olunmuş qərarlardan asılı olduqda əməkdaşlıq mümkünsüz olur.

Qloballaşma prosesi dövlətlər arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa yol açsa da, bir sıra müstəsna maraqların qeyri-bərabərliyin və progressiv inkişaf yolunda bir sıra maneələrin olduğunu təkzib etmək olmaz. Bu problemin araşdırılması zamanı qlobal informasiya birliyinin yaradılmasında iştirak edən dövlətlərin hüquqi sistemlərinin inteqrasiyasına diqqət yetirmək çox vacibdir. Qloballaşma nəticəsində hüquqi sistemlər aralarındakı ünsiyyətin əsasən hüquqi müstəvidə, rəsmi şəkildə və uyğun vasitələrlə getməsi səbəbiylə onlar beynəmiləlləşir, bir sıra sahə və institutları tam birləşir. Müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemləri arasında qarşılıqlı təsir və asılılıqla xarakterizə olunan əlaqələr yaranır. Nəticədə xarici hüquqi elementlərin və bu sahədəki təcrübənin mənimsənilməsinə ehtiyac yaranır. Daxili hüququn beynəmiləlləşməsi beynəlxalq hüququn daxili kimi qəbul olunması ilə analogi prosesdir.

Daxili hüquqi sistemin dəyişdirilməsi onun "beynəlxalq hüquqi standartlar" kimi tanınan göstəricilərə uyğunlaşdırılması yolu ilə aparılır. Bu termin keçən əsrin

---

⁶⁹ Страус А.Л. Униполярность – концентри-ческая структура нового мирового порядка и по-зиция России // Политические исследования. – 1997. – №2. – С. 27–44.

ortalarında yaranıb və hüquqi terminologiyada möhkəmlənib. Hüququn standartlaşdırılması əslində, tam olaraq ictimai həyatın standartlaşdırılmasıdır.⁷⁰

Beləliklə, qloballaşma prosesi qaçılmazdır. V. V. Lunevin dediyi kimi, o artıq gedir. Lakin bu təkamül yolu ilə baş verməlidir. Nəzarət isə BMT və digər səlahiyyətli təşkilatların əlində olmalıdır. Qloballaşmanın reallığı əks etdirən, səlis analizi, onun mümkün müsbət və mənfi nəticələrinin proqnozlaşdırılması, bu prosesin kriminal təhlükəli tərəflərinin minimuma endirilməsi üçün elmi əsaslı yolların tapılması bu gün sosial elmlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Bunun nəticəsində minimal itkilərlə qlobal sülh proseslərinə qoşulmaq mümkün olacaqdır.⁷¹

Beynəlxalq inteqrasiya hakimiyyətin, onun idarə edilmə yollarının və intellektual vəziyyətinin keyfiyyəti qarşısında yüksək tələblər qoyur. Öz mövcudluğunu doğrultmaq üçün hakimiyyət getdikcə standartlara uyğun olaraq dəyişməlidir. Dövlətin suverenliyinin, milli şüurun yeni qlobal təhlükələr qarşısında dayanıqlığının təmin olunması məqsədilə inkişaf vacibdir⁷².

Qlobal aləm stabil və proqnozlaşdırılan olmalıdır. Bunda bütün təbəqələrin subyektləri maraqlıdır. Qloballaşmanın mənfi nəticələri isə müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşan beynəlxalq qurumlar tərəfindən aradan qaldırılmalıdır.

Qloballaşmanın mənfi və müsbət təsirlərinə dair kifayət qədər çox yanaşmalar var. Lakin qloballaşma prosesinin tənqidçiləri onun xüsusilə də, yoxsul və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, insan hüquqlarına təsirini daha çox vurğulayırlar. Onların insan hüquqlarının qloballaşmanın mənfi təsirlərinə məruz qalmasına dair təhlil və nəticələri beynəlxalq hesabatlar və statistikaya əsasən tərtib edilən faktlar və rəqəmlər tərəfindən də dəstəklənir. Onlar adətən qloballaşmanın bu və ya digər aspektlərini insan hüquqlarının aspektləri ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, onların yanaşmalarına əsasən, inkişaf etməkdə olan

---

⁷⁰ Тоффлер О. Третья волна. – М., 2002. – С. 93–97.

⁷¹ Лунев В.В. Указ. соч. – С. 85.

⁷² Пастухова Н.Б. Международная интеграция и государственный суверенитет // Государство и право. – 2006. – №10. – С. 85.

ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsinin sürətlə artması ilə ölkənin borcları və ya işsizliklə özəlləşdirmə və ya ölkə əhalisinin sağlamlıq səviyyəsinin aşağı düşməsi tibb sahəsində inhisarlaşmanın artması ilə sıx bağlıdır. Həmçinin belə yanaşmanın tərəfdarlarına görə minimum həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, yoxsulluğun, bərabərsizliyin və ayrı-seçkiliyin artması, qida, təmiz su və mənzil təminatı ilə bağlı çatışmamazlıqların aradan qaldırılmaması və savadsızlıq səviyyəsinin daha da artması kimi mənfi göstəricilər də məhz qloballaşmanın əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına neqativ təsirləri olaraq dəyərləndirilir. Bu faktların həqiqiliyini sübut etmək üçün 90-cı illərdən əvvəl və sonrakı hesabatlarla və statistik məlumatlara baxmaq kifayətdir. Məsələn, 1990-98-ci illərdə uşaq ölümlərinin azaldılması istiqamətində aparılan iş əvvəlki onilliklərə yəni, qloballaşmadan öncəki dövrlə müqayisədə daha yavaş həyata keçirilmişdir.

Qloballaşma prosesinin müdafiəçiləri də bəzi regionlarda əsas insan hüquq və azadlıqlarına son onillikdə hörmət edilməməsi faktını inkar etmirlər. Lakin onlar bunu qloballaşma prosesinin yayılmasına bəzi dövlətlər və xalqlar tərəfindən müqavimət göstərilməsi və təbii olaraq qloballaşmanın qalibləri və məğlubları olacağı fikri ilə müdafiə edirlər.

Belə ki, qloballaşmanın həm müdafiəçiləri və həm də tənqidçiləri, insan hüquqlarının bütün dünyada xüsusilə də, cənub bölgəsində bu və ya digər yollarla qloballaşmanın mənfi təsirlərinə məruz qalması mövzusunda həmfikirdirlər.

Son zamanlarda qloballaşma və onun insan hüquqları ilə münasibətlərinə dair iki əks yanaşma formalaşmaqdadır:

1. Birinci yanaşmanın tərəfdarlarının fikirlərinə əsasən, qloballaşma və insan hüquqlarının qarşılıqlı mövcudluğu bəşəriyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasının inkişafına müsbət təsir göstərməklə onu daha da möhkəmləndirir.

2. İkinci yanaşmaya əsasən isə, qloballaşma mövcud beynəlxalq insan hüquqları qanunu ilə müvafiq qaydada tənzimlənməyən yeni təhdid xarakteri daşıyır.

Qloballaşmaya cavab olaraq insan hüquqları qanununun inkişaf etdirilməsi yeni bir proses deyil və daha qoruyucu tədbirlərin qarşısının alınmasına dair beynəlxalq sistemdə xüsusi bir norma nəzərdə tutulmayıb. Əsasən, şəxsi təşəbbüslə həyata keçirilən qul ticarət və silahların bütün və ya dağıdıcı formalarının yayılması ilə mübarizə aparmaq beynəlxalq ticarət və texnologiyanın mənfi tərəflərinə qarşı beynəlxalq hərəkətin ilkin nümunələri hesab oluna bilər. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin yaradılmasına dair geniş söyləri qloballaşma dalğası geniş vüsət almasında və XIX əsrin sonunda beynəlxalq bazarlara ortaya çıxmasında görmək olar. Bu dövrdə, telefon, teleqraf və radio ötürülməsi ilə ilk sürətli sərhədlərarası rabitə dünyaya açılmış oldu. Eyni zamanda, dəmiryolu və gəmiçiliyin inkişafı ticarət əlaqələrinin daha sürətlə bir bazardan digərinə hərəkət etməsinə icazə verdi. Sənayeləşmə ilə əlaqədar olaraq bir çox ölkələrdə iş şəraiti və yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün söylər artdı

Nəticə etibarilə, onu vurğulamaq lazımdır ki, qloballaşma prosesinin öz qalibləri və məğlubları var. Bu da öz növbəsində insan hüquqlarının təmin edilməsinə şərait yaratdığı kimi, bir sıra problemlər də yaradır. Belə ki, ticarət, bazar iqtisadiyyatı, xarici investisiyaların genişləndirilməsi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı boşluqlar daha da artmış oldu. Eyni zamanda, bir çox sənayeləşmiş ölkələrdə işsizlik və bərabərsizlik ötən illərlə müqayisədə həddindən artıq dərəcədə artmışdır. Məsələn, Asiya nəhəngləri olaraq adlandırılan ölkələrin qarşılaşdıqları iqtisadi böhranları buna misal olaraq göstərə bilərik. İnsan İnkişafına dair illik Hesabatlar bir daha sübut edir ki, adətən qloballaşma nəticəsində yoxsul ölkələrdə yaşayan insanların mənafeləri nəzərə alınmır. Baxmayaraq ki, iqtisadi qloballaşma istehsal qabiliyyətinin artması, texniki inkişaf və dünya iqtisadi birliyinin yaranması üçün hərəkətverici amil hesab olunur, bu nəticə etibarilə yoxsulluq və sosial bərabərsizliyin artmasına və insan hüquqlarının təmin olunmasında ciddi hüquq pozuntularına gətirib çıxarır. Qloballaşma konsepsiya olaraq nə insan hüquqlarının müdafiəsinə, nə də onun əleyhinə istiqamətlənməyib. Ancaq obyektiv dəyərləndirdikdə qloballaşma milli və beynəlxalq müstəvidə insan

hüquqlarının tanınmasına və təşviq edilməsinə kömək edə bilər. Məhz bu səbəblə də, dövlətlər və ümumilikdə dünya birliyi artıq qərar verməlidir- qloballaşma prosesinin mənfi nəticələrini əməkdaşlıq yolu ilə birlikdə minimuma endirəcək və onu əsas insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən amilə çevirəcəklər və ya əksinə.

3.2. Qloballaşma dövründə Azərbaycan və insan hüquqları.

XXI yüzillik dünyaya qloballaşma əsri kimi daxil olmuşdur. Yaşadığımız hazırkı dövr dünya ölkələri üçün radikal sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi dəyişikliklərlə səciyyələnir. Dövlətlər arasındakı sərhədlərin şəffaflaşması, müxtəlif xalqların bir-birinə inteqrasiya etməsi, ikitərəfli münasibətlərin genişlənməsi və dərinləşməsi müasir dövrümüzün xarakterik cəhətlərindəndir. Çağdaş dünyanın inkişafı prosesində indiki tarixi mərhələnin başlıca meyilləri qloballaşma və iqtisadi, mədəni inteqrasiyadır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası da ümumdünya inteqrasiya və qloballaşma cərəyanlarından kənar qalmamışdır. Ötən əsrin axırlarında Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolu ilə getməyə, dünya ölkələrinə inteqrasiya olunmağa, qloballaşma prosesində fəal iştirak etməyə başladı. Lakin təəssüf ki, gənc müstəqil Azərbaycan dövlətinin istiqlalının elə ilk illərində ona “başçılıq” edən səriştəsiz rəhbərlərin “xidmətləri” sayəsində ölkəmizi bir dövlət kimi məhv olmaq təhlükəsi təhdid edirdi. Daxili və xarici düşmənlərin birgə fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Respublikası idarəolunmaz vəziyyətə düşmüş, respublikanın ayrı-ayrı hissələrə parçalanması məqsədilə separat hərəkatlar genişlənməmiş, cəbhədə Azərbaycan əraziləri bir-birinin ardınca itirilməyə başlanmışdı.

1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə ikinci dəfə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələrək ölkəni dünyanın siyasi xəritəsindən silinməkdən, bir dövlət olaraq parçalanmaqdan xilas etdi. Dövlətimizin bütün sahələrində əsaslı islahatlara qədəm qoyuldu və inkişafın əhəmiyyətli

faktorlarından biri - daxili ictimai-siyasi sabitlik bərqərar oldu. Dahi rəhbər Heydər Əliyevin çağdaş tariximizə Milli qurtuluş günü kimi daxil olmuş 15 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri seçilməsi ilə respublikada demokratiyanın, qanunçuluğun, hüquqi dövlət quruculuğunun bünövrəsi qoyuldu. Heydər Əliyevin parlamentə sədr seçilməsindən sonra Milli Məclisdə verdiyi bəyanatda müstəqil dövlətçiliyin inkişaf konsepsiyası və yolları sistemli şəkildə açıqlandı. Bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı. Böyük öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun-oktyabr ayları və sonrakı dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi strateji məqsəd daşıyırdı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ən böyük xidməti ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan dövlətçiliyini qoruyub saxladı. Dövlətçiliyimizin qorunub saxlanması isə müstəqilliyimizin, azadlığımızın möhkəmlənməsi deməkdir. O vaxtdan keçən müddət ərzində Azərbaycanda həyatın bir sıra sahələrində pozitiv dəyişikliklər, köklü islahatlar aparılmış, ictimai-siyasi sabitlik təmin edilmiş, demokratiyanın inkişafı yolunda mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan nüfuzlu və etibarlı tərəfdaş, perspektiv imkanları olan bir dövlət kimi dünya dövlətləri birliyinə daxil olmuş və layiqli yerini tutmuşdur.

Hələ 1993-cü il oktyabr ayının 10-da Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə bağlı keçirilən inauqurasiya mərasimində bildirmişdi ki, respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yürüdülməsidir. Bu xarici siyasət, ilk növbədə, dövlətimizin müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Ona görə də Heydər Əliyev dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əlaqələr yaratmağı və inkişaf etdirməyi məqsəduyğun hesab edirdi. Bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək, həm də respublikanın

iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə olunmalıdır.⁷³

Qloballaşma Azərbaycana xeyli uğurlar gətirə bilər. Neft- qaz və digər təbii sərvətlər baxımından zəngin olan ölkəmiz üçün bu prosesdə beynəlxalq layihələrə qoşulmaq,transmilli korporasiyalarla qarşılıqlı əməkdaşlıq etmək,ölkəyə kapital axınını sürətləndirmək, beynəlxalq turizm sisteminə qoşulmaq və ondan yararlanmaq və s. amillər ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı üçün münasib imkanlar açır. Lakin qloballaşmanın gətirdiyi uğurların əksinin də baş verməsi mümkündür. Əgər bir proses lokallıqdan çıxırsa və yaxud qloballaşırsa onda onun xeyrinin və zərərinin miqyası da qlobal xarakter alır. Bu prosesin güclənməsi milli şirkətlərin sıxışdırılması daxil olmaqla, dünya miqyasında qlobal cinayətlərin,qlobal mənəvi və mədəni dəyişmələrin getməsi üçün yardımçı rolunu oynayır. Narkomaniya,beynəlxalq miqyasda mütəşəkkil cinayətkarlıq, böyük mafiyaların, beynəlxalq terrorun hərəkətləri buna nümunə ola bilər.Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası öz siyasi,iqtisadi və mədəni dayanıqlılıq strategiyasını işləyib hazırlamalıdır. Necə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev BDU-nun 90 illik yubiley mərasimindəki çıxışında bildirir: "Qloballaşma təbii prosesdir və yəqin ki, bu proses müəyyən düzəlişlərlə davam edəcəkdir. Xüsusilə, belə olan halda milli dəyərlərə önəm vermək, gənc nəsli milli dəyərlər əsasında tərbiyə etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mən çox şadam ki, Azərbaycanda milli ənənələr güclənir, möhkəmlənir və bu prosesləri daha da sürətləndirmək üçün kompleks tədbirlər görülməlidir." Dünyada qaçılmaz prosesə çevrilən bu axının içərisində əriməmək,itib-batmamaq mümkündür. Sadəcə olaraq adekvat tədbirlər görmək,çevik olmaq,hadisələri qabaqlamaq,müsbət və mənfi nəticələri əvvəlcədən müəyyənləşdirib hərəkət etmək tələb olunur. Burada əsas amil dövlətçilik institutunun fundamental şəkildə inkişaf etdirilməsi, savadlı və milli kadrların idarəçilik strukturlarına yerləşdirilməsi və ən başlıcası cəmiyyətin milli-mənəvi kimlik şüurunun bəşəri duyğular çərçivəsində inkişaf etdirilməsidir.

---

⁷³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Bakı: Azərneşr, 1997, s.16

Bu gün Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq miqyasda tanınmasına, müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə dair bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Eləcə də təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün zəruri qərarlar qəbul edilir. Dövlət aparatının, təhsil və mədəniyyət institutlarının Avropa standartlarına uyğun şəkildə qurulması istiqamətində söylər göstərilir. Milli-mədəni, intellektual qüvvələr öz fəaliyyətləri ilə dövlətin mədəniyyət sahəsindəki siyasətinin müasir durumunu təhlil edir və bu siyasətin perspektivlərinə aydınlıq gətirməyə çalışırlar. Mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi müstəqil respublikanın mədəniyyət siyasətinin əsas vəzifələrindən biridir. Bu mənada Azərbaycan dövləti öz daxili və xarici siyasətini yeni tarixi şəraitə, müasir tələblərə uyğun olaraq, xalqımızın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilimizə, dinimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə istinad edərək həyata keçirir.

İnsanların ayrılmaz, təbii hüquqlara malik olması, bu hüquqların təminatı ideyaları inkişaf etdikcə bir sıra mükəmməl sənədlərin, o cümlədən beynəlxalq miqyasda hamılıqla qəbul olunmuş prinsip və konvension normaların formalaşdırılmasının labüdlüyü gündəmə gəlmiş, İkinci Dünya müharibəsinin bəşəriyyətə vurduğu ağır nəticələr daha mükəmməl müdafiə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması üzərində dünyanın mütərəqqi qüvvələrini ciddi düşünməyə vadar etmişdir.⁷⁴

Beləliklə, XX əsrin ortalarından insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə inkişafı və təşviqi mərhələsi başlamışdır. 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini, habelə sonrakı dövrlərdə "Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında" və "İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında" 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktları qəbul etmişdir. Bundan əlavə 1976-cı ildə "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında" Pakta dair Birinci Fakültativ Protokol, 1989-cu ildə isə Paktın ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmiş İkinci Fakültativ Protokolu qəbul olunmuşdur. Həmin fundamental

---

⁷⁴ Əliyev Ə. Müasir Beynəlxalq Hüquqda İnsan Hüquqları, Əhali və Miqrasiya Problemləri, Bakı, 2007.səh.99.

sənədlər İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill adlanaraq bu sahədə beynəlxalq standartların əsasını təşkil etmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, Ümumdünya Bəyannaməsinin məqsəd və məramları, həmçinin Avropa Şurası tərəfindən qəbul olunmuş İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyada (1950-ci il), Avropa Mədəniyyət Konvensiyasında (1954-cü il), Terrorizmin qarşısının alınması haqqında Konvensiyada (1977-ci il), Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasında (1995-ci il), Avropa Sosial Xartiyasında (1996-cı il) və ATƏT səviyyəsində imzalanmış 1975-ci il Helsinki yekun Aktında, 1990-cı il Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında, digər beynəlxalq sənədlərdə özünün gələcək inkişafını tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində xüsusi yer tutan Avropa Şurası öz fəaliyyətində insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın möhkəmləndirilməsini, sosial və hüquqi problemlərin birgə həlli yollarının araşdırılmasını, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə siyasi, qanunvericilik və konstitusional islahatların həyata keçirilməsində köməklik göstərilməsini və onlar arasında bu sahədə sıx əlaqələrin yaradılmasını rəhbər tutur.

Ölkəmiz insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunmasına təminat kimi demokratik idarəetmə və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsini alternativsiz yol kimi seçmişdir.

Demokratik, hüquqi dövlətin qanunun aliliyi, insan hüquqları və sosial ədalət kimi fundamental əsaslarının möhkəmləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəllifi olduğu və insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edən ilk milli Konstitusiyamızın qəbul olunması siyasi sistemin müasirləşdirilməsi və demokratik institutların formalaşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. 2002-ci və 2009-cu illərdə referendum yolu ilə Konstitusiyaya bir sıra mühüm əlavə və dəyişikliklərin edilməsi tam mütərəqqi

xarakter daşımaqla insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının daha səmərəli qorunmasına, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə, demokratiyanın genişlənməsinə və inkişafına yönəlmişdir.

Dövlətimizin ali məqsədinə nail olunmasında, müvafiq hüquqi mexanizmlərin yaradılmasında, o cümlədən mükəmməl qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il fevralın 22-də imzaladığı "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Fərmanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin dövrdə ulu öndərimiz tərəfindən təsdiq edilmiş "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı"⁷⁵ bu sahədə ilk fundamental sənəd olmaqla:

- qanunvericilik və institusional islahatların aparılmasına;
- demokratik ədalət mühakiməsi prinsiplərinə əsaslanan yeni məhkəmə sisteminin, konstitusiya nəzarətinin, insan hüquqları üzrə müvəkkil kimi yeni təsisatın yaradılmasına;
- hüquq mühafizə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə;
- qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin genişlənməsinə və digər istiqamətlər üzrə inkişafa təkan vermişdir.

Təsadüfi deyil ki, ilk Dövlət Proqramının qəbul olunduğu gün - iyunun 18-i ölkə başçısının 2007-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycanda insan hüquqları günü elan edilmişdir. Maraqlı və mahiyyət etibarilə böyük rəmzi mənə daşıyan məqam odur ki, məhz həmin tarixdə BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən "İnstitusional quruculuq paketi" qəbul edilmiş və bu paket çərçivəsində BMT-yə üzv olan dövlətlərdə insan hüquqları sahəsində vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan yaradan yeni universal dövrü icmal mexanizmi təsis edilmişdir.

Ölkəmiz tərəfindən təsdiq edilmiş 1950-ci il Avropa Konvensiyasının implementasiyası istiqamətində mühüm addımlardan biri kimi "Azərbaycan

---

⁷⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" 18 iyun 1998-ci il tarixli Sərəncamı.

Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında" 24.12.2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanununun qəbul edilməsini də xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Sonrakı mərhələdə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 28 dekabr 2006-cı il tarixdə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı" bu sahədə Dövlət Proqramının fəlsəfəsini inkişaf etdirmişdir. Milli Fəaliyyət Planı insan hüquqlarının təmin edilməsi prosesinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə, universal və regional səviyyədə əməkdaşlıq strategiyasının qurulmasına, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət etmişdir.

Yeni çağırışların və cəmiyyətimizin inkişafından irəli gələn tələbatların nəzərə alınması baxımından Milli Fəaliyyət Planı ölkəmizin siyasi sahədə milli maraqlarından biri olan insan hüquqlarının təmin olunması üzrə görülən ardıcıl tədbirlərin genişləndirilməsində, hüquq-müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində, əhalinin müxtəlif qruplarının, o cümlədən ən kövrək nümayəndələrinin hüquqlarının qorunmasının gücləndirilməsində yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Respublikamızda gedən demokratikləşmə prosesi, ictimai həyatın bütün sahələrində aparılan uğurlu islahatlar, beynəlxalq miqyasda əldə olunmuş nailiyyətlər insan hüquqları kimi həssas və daim konseptual yanaşmaların müəyyən olunmasını tələb edən sahədə tənzimləyici milli mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsini və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib edir.

Bu baxımdan dövlət başçısının 27.12.2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı"nın təsdiq edilməsi insan hüquqları sahəsində tədbirlərin davamlılığının təmin olunması məqsədini daşıyaraq, eyni zamanda "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının hədəflərinə yönəlmişdir.

Çoxşaxəliliyi və mütəmadiyi ilə fərqlənən, mühüm və konseptual sənəd olan bu Proqramın hazırlanması prosesində müsbət beynəlxalq təcrübədən istifadə olunmuşdur. Bu sənəd həqiqi işlək xarakterə malik olmaqla, hər bir dövlət orqanı qarşısında konkret mühüm vəzifələr qoyur. Mahiyyət etibarilə 2006-cı ildə qəbul olunmuş Milli Fəaliyyət Planı və hazırkı Proqram bir-biri ilə bağlıdır və eyni zamanda yeni Proqram bir sıra yeniliklərlə zənginləşdirilmişdir. Belə ki, 6 fəsil və 75 bənddən ibarət olan Proqramda aşağıdakı istiqamətlər üzrə konkret qanunverici və praktiki tədbirlər müəyyən olunmuş, onların izahı verilmişdir:

- normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqlarının müdafiəsi;
- dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;
- insan hüquqları sahəsində tədris, elmi-analitik və maarifləndirmə tədbirləri;
- insan hüquqları sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq;
- proqramın həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi.

Sənəddə qadınların, uşaqların, həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin (müvafiq qanun layihəsi Milli Məclisin yaz sessiyasında ikinci oxunuşdan keçmişdir), miqrantların, xarici ölkələrdə yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqlarının daha etibarlı təmin olunması, habelə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, diffamasiyaya görə cinayət məsuliyyətinin aradan qaldırılması məqsədilə və digər sahələrdə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlərin görülməsi planlaşdırılır. Və bu zaman hüquqi aktların layihələri hazırlanarkən ölkəmizin Konstitusiyasında, tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmiş insan hüquq və azadlıqlarının əsas meyar kimi rəhbər tutularaq onların beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğunluğuna xüsusi diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Milli Fəaliyyət Proqramında əhalinin müxtəlif, o cümlədən həssas qruplarına aid olan şəxslərin - qaçqın və məcburi köçkünlər, məhkumlar, hərbi qulluqçular, qadınlar, uşaqlar, ahıllar, əlillər və başqalarının hüquqlarının təmin edilməsində

səmərəliliyin artırılması məqsədilə fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunur. Və bu baxımdan yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun təmin olunması, qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, ahıl vətəndaşların social müdafiəsinin gücləndirilməsi və digər sahələrdə artıq qəbul olunmuş müvafiq xüsusi dövlət proqramlarının icrasına Milli Fəaliyyət Proqramı kontekstindən yanaşılmalıdır.

Proqrama uyğun olaraq dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi, korrupsiya ilə mübarizənin gücləndirilməsi potensialının artırılması və bu sahədə institusional islahatların həyata keçirilməsi, əhaliyə elektron xidmətlərin göstərilməsinin təşkil edilməsi, hakimlərin və hakimliyə namizədlərin, hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının və vəkillərin tədrisində insan hüquqları sahəsində beynəlxalq konvensiyalarla bağlı mövzuların geniş istifadə olunması, məhkəmə qərarlarının vaxtında və dəqiq icra edilməsi üçün icra işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, habelə vəkillik institutunun gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin davam etdirilməsi məsələləri mühüm istiqamətlər sırasındadır.

Milli Fəaliyyət Proqramında insan hüquqları sahəsində tədris, elmi-analitik və maarifləndirmə işlərinin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilərək əhalinin hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə ixtisaslaşmış beynəlxalq elmi-tədqiqat və tədris müəssisələri ilə əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi, bu sahədə beynəlxalq sənədlərin, xüsusilə də İnsan Hüquqlarına dair Avropa Konvensiyasının, işgəncələr əleyhinə Konvensiyanın dövlət qulluqçuları, hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən öyrənilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Proqramda BMT-nin müxtəlif təsisatları, o cümlədən insan hüquqları sahəsində ixtisaslaşan qurumları, Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıq, UNESCO, UNICEF, habelə Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, ATƏT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər regional təşkilatlarla birgə layihələrin həyata keçirilməsinin zəruriliyi vurğulanır.

Qeyd etməliyəm ki, Milli Fəaliyyət Proqramının 26 bəndi üzrə icra orqanı qismində Ədliyyə Nazirliyi müəyyən edilmiş, o cümlədən 8 bəndində nazirlik əsas icraçı qurum kimi əks olunmuşdur. Proqramın icrası üzrə irəli gələn vəzifələr təxirə salınmadan nazirliyin 29.12.2011-ci il tarixli kollegiya iclasında geniş müzakirə edilmiş, sənədin ədliyyə işçiləri tərəfindən mükəmməl öyrənilməsi və mütəşəkkil icrasının təmin olunmasına dair tapşırıqlar verilərək müvafiq istiqamətlər üzrə onun həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. İctimaiyyətin maarifləndirilməsi, habelə gündəlik fəaliyyətdə istifadə edilməsi məqsədilə kollegiyanın qərarına əsasən Proqramın Azərbaycan və ingilis dilində mətnlərindən ibarət toplu böyük həcmdə buraxılmışdır.

Milli Fəaliyyət Proqramının icrasının əlaqələndirilməsinin İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin (Ombudsmanın) rəhbərliyi ilə aidiyyəti dövlət orqanlarının nümayəndələrindən ibarət xüsusi işçi qrupu tərəfindən həyata keçirilməsi və işi barədə mütəmadi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumatın təqdim olunması, habelə bu sahədə vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə sıx əməkdaşlığın təsbit edilməsi Proqramın işlək sənəd olmasını bir daha nümayiş etdirir. Eyni zamanda Proqramda onun müntəzəm qaydada yeniləşdirilə bilməsi müddəasının əks olunması fəaliyyətinin davamlılığına və səmərəliliyinə imkan yaradır.

Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində aparılan hüquqi islahatların məntiqi davamı kimi, Ombudsman təsisatının yaradılması yeni səmərəli hüquq müdafiə mexanizmlərinin yaradılması sahəsində atılan mühüm addımlardan biridir. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının təmin edilməsini ümumdövlət vəzifəsi hesab edərək, ilk dəfə insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» Fərmanda nəzərdə tutulmuşdur.

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «İnsan Hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət

Proqramı»nda İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili təsisatının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

28 dekabr 2001-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Milli Məclis tərəfindən «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında» Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir. Müvəkkil təsisatının yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün maddi və hüquqi baza yaradılmışdır.

76

5 mart 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun tətbiq edilməsi haqqında Fərman imzalamışdır.

Həmin Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi, Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin Konstitusiya Qanununa uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) qanuni fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına və ya fəaliyyətinə müdaxilə edilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktlarının layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi, öz səlahiyyətləri daxilində «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunundan irəli gələn digər məsələlərin həll edilməsi, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün onun

---

⁷⁶ "Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında" 28 dekabr 2001-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu.

statusuna uyğun olan bina, zəruri avadanlıq, rabitə (o cümlədən hökumət rabitəsinin növləri), nəqliyyat, başqa təşkilati-texniki vasitələrlə təmin edilməsi, hər il dövlət büdcəsinin layihəsi hazırlanarkən ayrıca maddə ilə Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) və onun Aparatının fəaliyyətinin maliyyə və maddi-texniki təminatı üçün müvafiq maliyyə vəsaitinin ayrılmasının nəzərdə tutulması tapşırığı verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ilk Ombudsmanı 2002-ci il iyulun 2-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdim etdiyi üç namizəd arasından 111 səsle (112 səsdən) seçilmişdir.

2 iyul 2002-ci il tarixdə «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Ombudsman təsisatının yaradılması ilə bağlı qanunvericilikdə öz əksini tapmış bu yeniliklər 2002-ci il avqustun 24-də keçirilən ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində ölkə Konstitusiyasında təsbit edildi.

İlk gündən Ombudsman təsisatının işinin təşkili ilə bağlı mühüm işlər həyata keçirilmişdir.

2002-ci ilin sentyabrın 17-də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən Ombudsman təsisatının büdcəsi təsdiq edilmiş, ilk maliyyə əməliyyatları oktyabrın sonundan başlamışdır.

Ombudsmanın seçilməsindən üç ay sonra, 2002-ci il oktyabrın 28-də artıq Ombudsman Aparatında ərizəçilərin qəbuluna və şikayətlərin araşdırılmasına başlanılmışdır.

77

---

⁷⁷ Cavadova İ, Məmmədov S. İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı 2004.

Ombudsman təsisatının Azərbaycan üçün yeni olduğunu, Ombudsman haqqında məlumatların cəmiyyətdə yayılmasına böyük ehtiyac duyulduğunu, bu təsisatın digər dövlət orqanları ilə əməkdaşlığının qurulması zərurətini nəzərə alaraq 2002-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında BMTİP-nin «Ombudsmanın yaradılmasına və Azərbaycan Respublikasının parlamentinin potensial imkanlarının artırılmasına yardım» Layihəsi çərçivəsində Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarı cənab Alvaro-Hil Roblesin iştirakı ilə «Azərbaycanda Ombudsman təsisatının yaradılması və demokratiyanın inkişafında rolu» mövzusunda, «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) tərəfindən şikayətlərə baxılması qaydası» mövzusunda, Avropa Şurasının, ATƏT-in, BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə «Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin hüquqlarının qorunması sahəsində Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin fəaliyyəti» mövzusunda və Kosovonun Ombudsmanı Marek Novitskinin, Avropa Şurası Katibliyinin İnsan hüquqları üzrə ikinci Direktorluğunun Baş direktoru K.Zimanın iştirakı ilə «İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının Ombudsman təsisatı tərəfindən tətbiqi» mövzusunda silsilə seminarlar keçirilmişdir.

Keçirilən tədbirlər qısa müddət ərzində Ombudsmanın fəaliyyəti barədə məlumat qıtlığının aradan qaldırılması, Müvəkkilin vəzifələri, səlahiyyətləri və cəmiyyətdəki rolu haqqında əhalinin maarifləndirilməsi, dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması üçün əsaslı zəmin yaratmışdır.

Beləliklə, tam əsasla vurğulaya bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün ulu öndərimiz tərəfindən təməli qoyulmuş strategiya dövlətin siyasi iradəsi olmaqla, insan və vətəndaş hüquqlarının hərtərəfli həyata keçirilməsinə, onların icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə real zəmanət verir.

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə, müasir dünyada gedən qloballaşma prosesinin əsas səbəbləri kimi dövlətlər arasında informasiya və hərəkət azadlığının artması, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməyən dövlətlərin investisiya cəlb edilməsi üçün sərhədlərini inkişaf etmiş dövlətlərin üzərinə açması, ümumdünya bazarının formalaşması, istehsal-istehlak asılılığının yaranması, xammalın qeyri-stabil paylanması və digər amilləri göstərə bilərik.

Qloballaşma dövlətin və cəmiyyətin hər bir sahəsinə təsir göstərdiyi kimi insan hüquqlarına da əsaslı təsir göstərən amillərdəndir. Ümumiyyətlə, insan hüquqlarının fenomen kimi formalaşması məhz qloballaşmanın cəmiyyətin həyatına fəal şəkildə nüfuz etməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu mənada qloballaşma prosesinin insan hüquqları sahəsində müsbət və mənfi təsirləri özünü göstərir. Qloballaşmanın insan hüquqları sahəsinə göstərdiyi müsbət təsirlər sırasına aşağıdakıları aid edə bilərik:

- İnsan hüquqlarının ümumbəşəri dəyər kimi formalaşması;
- İnsan hüquqlarına xüsusi əhəmiyyətin artması;
- İnsan hüquqlarının daha geniş tətbiq edilməsi, insan hüquqlarının yayılması ;
- İnsan hüquqların tətbiqi metodlarının genişləndirilməsi;
- İnsan hüquqları sahəsində maarifləndirilmənin artması;
- İnsan hüquqlarına sahəsində təcrübənin əldə edilməsi və paylaşılması;
- İnsan hüquqlarının milli (və ya dövlət) səviyyəsində olan problemlərinin aradan qaldırılmasında müştərək həll yollarının axtarılması və s.

Qloballaşmanın insan hüquqları sahəsində mənfi təsirlərinə aid aşağıdakı amilləri göstərmək olar:

- Qloballaşma prosesində insan hüquqlarından bəhanə kimi istifadə olunması, xüsusən də digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışılması, suverenliklərin təhlükə qarşısında qalması;

- İnsan hüquqlarının kor-təbii şəkildə yerli şəraitə uyğunlaşdırılmadan tətbiq edilməsi;
- İnsan hüquqları anlayışının mərkəzləşməsi, yəni insan hüquqları anlayışının tez-tez istifadə edilməsinə qarşılıq olaraq bu sahənin insanlara konkret nələr vəd etməsindən yan keçib, ümumiləşdirməyə üstünlük verilməsi;
- İnsan hüquqlarının ABŞ və Avropa ölkələri tərəfindən təzyiqli silah kimi istifadə olunması;
- Əksər hallarda insan hüquqlarının müdafiəsi adı ilə müdaxilə edilməsi;
- Öz milli maraqlarına görə insan hüquqlarının pozulması adı altında bəzi istənməyən dövlətlərin təcrid edilməsi;
- Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri nəticəsində dövlətlər arasında gömrük tariflərinin və şərtlərinin yumşadılmasının, əhalinin yerdəyişməsinə qoyulan qadağaların aradan qalxmasının özü ilə gətirdiyi qeyri-qanuni miqrasiya, qaçaqmalçılıq, narkobiznes, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digərlərinin insan hüquqlarının qorunması sahəsində ciddi təhdidlərə çevrilməsi.

Qloballaşma şəraitində insan hüquqlarının qorunması dövlət və cəmiyyət qarşısında duran ən ümdə problemlərdən biridir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi dövlətdaxili və beynəlxalq səviyyədə olmaqla iki cür təmin oluna bilər. İnsan hüquqları dövlətdaxili səviyyədə konstitusiya və qanunlar, insan hüquqlarının qorunmasında məsuliyyət daşıyan dövlət orqanları, ictimai birliklər vasitəsilə həyata keçirilir. İnsan hüquqlarının qorunmasında məsuliyyət daşıyan dövlət orqanlarına daxildir: Konstitusiya məhkəməsi; İctimai birliklər; Məhkəmə orqanları.

İnsan hüquqları beynəlxalq səviyyədə beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə təmin olunur. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, İnsan hüquqları üzrə Panamerikan Məhkəməsi, BMT-nin insan hüquqları üzrə komitəsi və Beynəlxalq Cinayət

Məhkəməsi insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qotunmasında xüsusi yer tutur.

Müasir dövrdə insan hüquqlarının həm müasir, həm də ənənəvi problemləri sırasında təhsilin rolunu göstərmək labüddür. Ümumiyyətlə, vətəndaş cəmiyyətinin qurulması, insan hüquqlarının tam və qüsursuz tətbiqi, hüquqi və demokratik dövlətin yaradılması məhz təhsilin cəmiyyətdə oynadığı roldan çox asılıdır. Amma təhsilin səviyyəsinin artırılması sadəcə elmi biliklərin artırılması kimi yox, eyni zamanda insanlara sərbəst düşüncə qabiliyyətinin qazandırılması, onların fərd kimi formalaşdırılması, azad seçimin tətbiq edilməsinin aşılınması kimi nəzərdən keçirilməlidir. Çünki hər bir cəmiyyət istənilən məsələyə öz milli prizmasından yanaşır və onu özününküləşdirərək qəbul edir. Ona görə də, təhsil cəmiyyətin milli şüurunun formalaşdırılmasında əsas rol oynamalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı insan hüquqlarının beynəlxalq problemlərinə bir neçə məsələni də qeyd etmək olar ki, bu məhz qloballaşmanın gətirdiyi yeniliklərlə bağlıdır. Məsələn, son dövrlərdə qloballaşmanın nəticəsində dövlətlər arasında sərbəst insan hərəkətinin genişlənməsi bu sahədə olan boşluqlardan insan alverinin genişlənməsində istifadə olunmasına şərait yaradır. İnsan hüquqlarında gender məsələsinin ön plana çəkilməsi, ailə daxili şiddət, insanlar arasında bir-birinə qarşı dözümsüzlük əslində cəmiyyətin daxilində olan problemlər olsa da, insan hüquqlarına beynəlxalq səviyyədə təsir göstərir. İnsanlar arasında texnologiyalar vasitəsilə əlaqələrin asanlaşması, xüsusən internet vasitəsi ilə təbliğatın genişlənməsi və şəxsi maaariflənmə bu problemləri aktuallaşdırmaqdadır.

Qloballaşma prosesi nəticəsində dövlətlər arasında sərhədlərin aradan qalxması, işçi qüvvəsinə olan tələbatın kəskinləşməsi insan hüquqları sahəsində bir sıra problemlərə səbəb olur ki, bunun başında insan alveri, rasizm və digərləri gəlir. Dünyanın müxtəlif yerlərində cəmiyyətlərin müxtəlif inkişaf səviyyəsi də insan hüquqları sahəsindəki problemlərin yaranma səbəblərindəndir. Belə ki, insan hüquqlarının hakim olduğu cəmiyyətlər əslində dözümsüzlük nümayiş etdirərək insan hüquqlarının mövcud olmadığı cəmiyyətləri maarifləndirmək yerinə daha

çox onları təcrid edərək özünü qorumağa çalışır. Bunun ənənəvi sübutu kimi Avropanın digər dövlətlərə və onların cəmiyyətlərinə qarşı yaratdığı diskriminasiya və dözümsüzlük gəlir (Fransada hicabın qadağan edilməsi, Danimarkada İslam dinini təhqir edən karikaturaların dərc edilməsi və s.). Əslində bu məsələdə Avropanın mövqeyinə də birmənalı yanaşmaq düzgün olmazdı. Əsrlərlə müharibələr meydanı olan, insan hüquqlarının bərpa edilməsi uğrunda mübarizələr aparan Avropa bugün qurduğu stabilliyi başqaları tərəfindən müdaxilə edilərək pozulmasını istəmir. Bununla yanaşı, insan hüquqları anlayışı müxtəlif prizmalardan eyni cür görünür. Bu isə qloballaşma prosesinin özünü göstərdiyi ən mühüm amildir. Qloballaşma nəticəsində müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcıları təmasda olur. Beləliklə də, həll tələb edən problemlər yaranır. İnsan hüquqları adı altında cəmlənən normaların böyük bir hissəsi hər kəs tərəfindən qəbul edilsə də, bəzi nüanslar sual altında qalır. Bu hallar ən yaxşı halda hər hansısa bir tərəfin adı gedən normaları qəbul etməməsində, pis halda isə tərəflərin birinin haqlarının pozulmasında əsas rol oynayır. Bu səbəbdən də “İnsan hüquqları” kimi tanınan məcmu tamamlanmış sayıla bilməz. O, yarandığı mədəniyyətin həyat tərzini, əsrlər boyu nail olmağa çalışdığı azadlıqları özündə əks etdirir. Bu dəyərlər isə hər kəs üçün eyni dərəcədə vacib olmaya, bəzən isə, ümumiyyətlə, yolverilməz ola bilər.

Sonda bildirmək istədim ki, cəmiyyətdə insan hüquqları sahəsində olan problemlərin yeganə həlli cəmiyyətin ona qarşı olan həssaslığını artırmaqdır. Yəni, cəmiyyət hazır olmadığı halda ona insan hüquqlarını tam olduğu kimi tətbiq etməklə problemi həll etmək mümkün deyil. Problemin həlli yalnız bu amilin bütün insanlar tərəfindən dərk edilərək qəbul edilməsidir. Bu dərk etmə isə könüllü şəkildə olmalıdır. Əks halda dərk olunması tələb olunan dəyərlərin bünövrəsi zədələnmiş olar. Bir şeyi də nəzərdə saxlayaq ki, yalnız o cəmiyyətdə insan hüquqları davamlı və dəyişməz olur ki, həmin cəmiyyət öz hüquqları üçün mübarizə aparmış olsun.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XIII kitablar. Bakı, 1996-2005.
2. Əliyev İ. Azərbaycanda demokratiyanın inkişaf yolu dönməzdir. Dirçəliş-XXI əsr, 2003.
3. Azərbaycan Konstitutsiyası. Qanun nəşriyatı, Bakı, 2002.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il fevralın 22-də imzaladığı "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Fərmanı.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" 18 iyun 1998-ci il tarixli Sərəncamı
6. "Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında" 28 dekabr 2001-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu.
7. "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında" 24.12.2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu.
8. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət planının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı.
9. Abbasbəyli A. Azərbaycan müasir dövrdə. Bakı, 1998.
10. Abbasbəyli A. Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma (dərslük). Bakı,2007.
11. Babaoğlu H. İnsan hüquqları və azadlıqları. Bakı, 2006.
- 12.Cavadova İ, Məmmədov S.İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı 2004.
13. Əliyev Ə.Müasir Beynəlxalq Hüquqda İnsan Hüquqları, Əhali və Miqrasiya Problemləri, Bakı, 2007.
14. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi.Dərslük, Bakı,2009.

- 15.Əliyev İ., Abbasov K. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi:Konvensiyanın 8 və 14-cü maddələri üzrə məhkəmə təcrübəsi, Qanun Nəşriyyatı, Bakı 2005.
- 16.İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq müqavilələr toplusu. BMT. Bakı, 1998.
- 17.Hacızadə H. Demokratiya: Gediləsi uzun yol, Bakı 2001.
- 18.Hacızadə H. “İnsan hüquqları(Bəşəriyyətin başlıca ideyası)”,Bakı-1998.
- 19.Hüseynov L. Beynəlxalq hüquq (dərslük). Bakı, 2002.
20. Rüstəmov Y.İ. Fəlsəfənin əsasları, Bakı,2007.
- 21.Şükürov A.M., Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah, Bakı—2006
22. Şükürov A. “Fəlsəfə”. Bakı-2008.
- 23.Şükürov A. Qloballaşma: mahiyyəti, perspektivləri. Bakı, 2011.
- 24.Politologiya izahlı lüğəti-Qloballaşma. Bakı,2007.
25. Mehdi Niyazi , Haqları Necə Qorunmalı. Bakı, 1999.
- 26.Mehdiyev.F. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Bakı, 2009
- 27.Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşmanın tələbləri. Bakı, 2005
- 28.Məcidov S. International academic scientific journal, “Qloballaşma: problemlər və vəzifələr” . Bakı, 2012.

Türk dilində

1. Akıllıoğlu Tekin, İnsan Hakları, AÜSBF Yayınları, Ankara 1995.
2. Akın İlhan, Kamu Hukuku, Beta Basım, İstanbul 1993.
3. Beetham David, Demokrasi ve İnsan Hakları, tərcümə edən: Bilal Canatan, LiberteYayınları, Ankara 2008.
4. Bozkurt Enver, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Asil Yayınları, Ankara 2006.
5. Bozkurt, V. Küreselleşmenin İnsani Yüzü. İstanbul: Alfa Yayınları,2000.
6. Bozkurt, V. Küreselleşme; Kavram, Gelişim ve Yaklaşımlar,2007.
7. Durul. F. Küreselleşme ve insan hakları. İtsanbul, 2008.
8. Erbay, Y. Kavram Olarak Küreselleşme, Milli Kültürler ve Küreselleşme. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2007.

9. Kaplan, A. Küresel Çevre Sorunları ve Politikaları. Ankara: Mülkiyeliler Vakfı Yayınları,2000.
- 10.Kazgan, G. Küreselleşme ve Ulus Devlet: Yeni Ekonomik Düzen. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002
- 11.Gemalmaz Mehmet Semih, Temel Belgelerde İnsan Hakları, İHD yayını, Ankara 1996.
- 12.Göze Ayferi, Siyasi Düşünceler ve Yönetimler, Beta Yayınları, İstanbul 1995.
- 13.Kapani Münci, İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.
- 14.Yeşim Edis Şahin, Küreselleşme ve insan hakları. İstanbul, 2007
- 15.Yeliz Şanlı, Küreselleşme sürecinde insan hakları: Sığınma hakkı. Ankara, 2004
- 16.Yıldızoğlu E. (1996). Globalleşme ve Kriz. İstanbul: Alan Yayıncılık.

İngiliz dilinde

1. Appaduarai A. Moderinity at Large: Cultusal Dimensions of Clobalization Minneapolis, 1996.
2. Arat, Zehra F. "Human Rights and Democracy: Expanding or Contracting," Polity 32:1 (Fall 1999):
3. Anne Orford, Globalization and the Right to Development in PEOPLE'S RIGHTS:THE STATE of THE ART (Philip Alston ed.) (forthcoming, 2000).
4. Bauman Z. Ln search of politics. Stanford, 1999.
5. Cerny, G. P. Globalization and the Changing Logic of Coliective Action. International Organization,1995.
6. De Schutter, Olivier (ed), Transnational Corporations and Human Rights (Hart), 2006.
7. Dunne, Tim and Wheeler, Nicholas J., eds. Human Rights in Global Politics Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
8. Falk, Richard. "The Global Promise of Social Movements: Explorations at the Edge of Time." Alternatives XII/2: 173-196. 1987.

9. Falk, Richard. *Predatory Globalization: A Critique*. Malden, MA: Polity Press, 1999.
10. Friedman Th. *Understanding Globalization. The lexes and the Olive Tree*. N.Y., 2000.
11. Felice, William F. "The Viability of the United Nations Approach to Economic and Social Human Rights in a Globalized Economy," *International Affairs* 75:3 1999.
12. James N.Rosemai et al.ed. *The Analysis of International Politics*, New York: The Free Press, 1997.
13. Joseph, Sarah, *Corporations and Transnational Human Rights Litigation* (Hart), 2004.
14. Ishay Micheline, *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalisation Era*, University of California Press, 2004.
15. Goldslone Z., Simpson J. *Evaluating the Role of the international Criminal Court as a Legal Re-sponse to Terrorism // Harvard Human Rights Journal*, 2003.
16. Hacker Andrew, *Political Theory*, Macmillian Company, New York 1961.
17. Held D. *Globalization: Cosmpolition Tamed / Review of Maynes Ch.W.America Foding Commintments. World Policy Sournd*, Summer, 1999.
18. Henkin, Louis. *The Age of Rights*. New York: Columbia University Press,1990.
19. Michael Moore, *Causation and Responsibility*, Oxford University Press, 2006.
20. Michael Moore, *Torture and the balance of evils*, *Israel Law Review* 23, 1989.
21. Thomas Buergenthal, Dinan Shelton, David Stewart, *International Human Rights*, West Group, Minnesota 2004.
22. Philip Alston, *The Mayopia of the Handmaidens: International Lawyers and Globalization* 8 EUR. J. INT. L' 435 (1997).
23. Polity Press, Cembridge, 2002.

Rus dilində

1. Актуальные вопросы глобализации// Мировая экономика и международные отношения. 2000.-№4-5.
2. Агкасов В.А. Этнополитология: Учебник. СПб., 2005.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека общества. М., 2004.
4. Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе рынка// Мировая экономика и международные отношения. 2002.-№5.
5. Блинов А.С. Национальное государство в усилившемся глобализации: Контуры построения политика – правовой модели формирующегося глобального порядка. М., 2003
6. Володин А.Г., Широков К.Г. Глобализация, истоки, тенденции, перспективы// Политические исследования. 1999.-№5
7. Кауфман Ф.Х. Глобализация и общество. Глобализация: Контуры XX века М., 2002,4.1
8. Клепацкий Л. Глобализация и национальные интересы// Международная жизнь. 2000.-№1.
9. Иванов С.Г. Влияние глобализационных процессов на развитие Кыргызской Республики // Вестник КРСУ. – 2006.
- 10.Клубов А.В., Халиков М.С., Клубова О.А. Глобализация социально-экономической жизни: история и современность // Вестник московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2005
- 11.Лебедева М.М. Мировая политика: Учебник для вузов. М., 2008.
12. Цыганков П.А. Глобальные политические тенденции и социология международных отношений // Международные отношения: социологические подходы / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. М.: Гардарики, 1998.
- 13.Марченко М.Н. Международный уголовный суд и юридические особенности его решения // Вестник московского университета. Сер. 11. Право. – 2006.

14. Менделеев Д. И. Заветные мысли. – М., 1995
15. Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства // Государство и право. – 2006.
16. Многоликая глобализация/Под ред. П.Бергера и С.Хантингтона. Пер. с англ. М., 2004.
17. Пастухова Н.Б. Международная интеграция и государственный суверенитет // Государство и право. – 2006
18. Страус А.Л. Униполярность – концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России // Политические исследования. 1997
19. Тоффлер О. Третья волна. – М., 2002.
20. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. М., 2001.
21. Удовик С.Л. "Глобализация: семиотические подходы" Киев: Рефл-бук/Ваклер, 2002.

İnternet resurslar

1. www.academia.edu
2. www.anl.az
3. www.economist.com
4. www.un.org
5. www.polity.co.uk
6. www.humanrights.com
7. www.politicsresources.net

Резюме к магистерской диссертации Гусейновой Севил Айдын г.

«Глобализация и человеческие права»

«»Научный руководитель – Абдуллаев Б. М.

Актуальность темы. Глобализация ставшая основной тенденцией международных отношений начиная с конца XX века является основным предметом дискуссий мировых политологов. Глобализация это процесс унификации и интеграции в экономической, политической и культурной сферах.

В наши дни глобализация превратилась в феномен кардинально изменивший стратегию развития мира в разных областях. Глобализация стремительно набирает темп в создании единого планетарного пространства путем создания между лицами, нациями и государствами взаимную зависимость.

Человеческие права как и глобализация тоже не имеют конкретное разъяснение, но этот феномен более древний. Обеспечение прав и свободы человека в условиях глобализации одна из самых актуальных проблем современных международных отношений. События произошедшие в последнее время дозывают это.

Цель исследования: Целью данного исследования является прояснение феномена глобализации и выяснение её положительных и отрицательных эффектов на обеспечение прав человека.

Объект исследования: Объектом исследования является воздействие норм прав человека принятые ООН и другими международными организациями на внутреннее законодательство.

Информационная база исследования. В качестве информационной базы для диссертации были использованы работы отечественных и иностранных экспертов связанные с темой, статьи, интернет ресурсы и другая научная литература.

Практическая польза исследования: Диссертация является важным исследованием направленным на изучение данной проблемы. Исследование может быть использовано как материал для ведения исследований в данной области.

Структура диссертации: Диссертация состоит из введения, 3 глав, 8 параграфов, заключения и рекомендаций и списка использованной литературы. Заключение, рекомендации и список использованной литературы и интернет-ресурсов находятся в конце диссертации.

SUMMARY of the master's thesis of Huseynova Sevil Aydin g.

“Globalisation and human rights”

Scientific adviser – prof. Abdullayev B.M.

Relevance of the subject. During last 15-20 years process of globalisation became the object of wide discussions of intellectual sphere. Interest in researching this subject is getting more powerful as the globalisation covers many aspects of modern society, such as politics, economics, social, and cultural life. Nowadays globalisation become more noticeable in some trends (economical dependence, freedom for global markets, NGO's gaining responsibilities, and more).

Purpose of research. The main aim of this master research is to determine the conditions of human rights and freedoms during the globalisation period which has huge impact on worldwide processes. Main goals are listed below:

- Define the phenomena of “Globalization” that became object of discussions.
- Investigate the origins of human rights.
- Analyze status of execution of human rights in the condition of globalization.

Innovation of research. The most innovative side of this research is in investigating the problems of the modern world through the prism of interconnection between "Human rights" and "Globalisation" phenomenas.

Object of research. Object of research is the trend of diffusion of the human right norms accepted by UN as fundamentals to the internal policy of states and finding their place in constitutional level.

Structure of research. Structure of this master research consist of introduction, 3 headings, 8 paragraphs, conclusion and recommendations, and the list of used materials.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Son 15-20 il ərzində qloballaşma prosesi intellektual diskussiya meydanında aktual mövzuya çevrilib. Qloballaşma siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələri əhatə edən çoxaspektli proses olduğundan bu mövzunun öyrənilməsinə olan maraq daha da artıb. Hazırda qloballaşma prosesi daha çox iqtisadi asılılıq, azad bazar iqtisadiyyatının sərbəst tənzimlənməsi və hakimiyyəti, məsuliyyətin dövlətdən qeyri-dövlət strukturlarına keçməsi kimi göstəricilərlə xarakterizə olunur.

Qloballaşma dedikdə, bütün dünyanın bir qlobal məkana çevrilməsi və həmin məkan daxilində xalqların qarşılıqlı asılılığının zaman keçdikcə daha da artması və bütün sərhədlərin və maneələrin aradan qaldırılması başa düşülür. Belə ki, ilkin mərhələdə qloballaşma insanlar, kapital, mal və ideyaların tez və sərbəst axın etdiyi yeni bir dünyanın yaranması deməkdir. Sonrakı mərhələdə isə, dünyada insan hüquqlarının tam tətbiq edildiyi və qorunduğu bir cəmiyyətin formalaşması nəzərdə tutulur. Çünki, qloballaşma demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının və ədalətin dünyanın hər bir guşəsinə yayılmasını təmin etməklə dünyanın hər bir sakini üçün firavan həyat qurmağa nail olmuş olacaq.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasında qarşıya qoyulan əsas məqsəd son illərdə beynəlxalq arenada gedən proseslərə böyük təsiri olan qloballaşma prosesi şəraitində insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və müdafiəsinin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normaları əsasında təminat səviyyəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Beynəlxalq arenada geniş diskussiyalara səbəb olan qloballaşma fenomeninin mahiyyətinin təhlili;
- Qloballaşma prosesinin tarixi mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Müasir dövrdə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdə qloballaşma prosenin rolunun tədqiqi;

- İnsan hüquqlarının mənbəyi və tarixi köklərinin araşdırılması;
- İnsan hüquqlarının tənzimlənməsi və müdafiəsi mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Qloballaşma şəraitində insan hüquqlarının təmin olunması vəziyyətinin tədqiqi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı BMT və digər beynəlxalq təşkilatların fundamental olaraq qəbul etdiyi insan hüquqları normalarının dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə nüfuzu və konstitusion səviyyədə öz əksini tapması tendensiyasıdır. Tədqiqatın predmetini isə qloballaşma yolu ilə yayılan insan hüquqlarının beynəlxalq aləmə diffuziyasının qarşısında duran problemlər, onun nəzəri və metodoloji əsaslarıdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Magistr dissertasiyasının məlumat bazası mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici tədqiqatçı və ekspertlərin araşdırmaları, araşdırılan mövzu üzrə elmi-tədqiqat işləri, məqalələr, internet resursları və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqat zamanı tarixi yanaşma, müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqatda əsas götürülmüş qloballaşma və insan hüquqları fenomenlərinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılması, eləcə də müasir aləmdə yer alan müxtəlif problemlə məsələlərə məhz bu prizmadan baxılmasıdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində qloballaşma prosesi çərçivəsində insan hüquqlarının həyata keçirilməsində qarşıya çıxan problemlər, ümumiyyətlə, insan hüquqları pozuntularının beynəlxalq və regional təşkilatlar, eləcə də, dövlətlərin daxili qanunvericilik sistemi əsasında aradan qaldırılması yolları araşdırılmış, insan hüquqlarının təmin olunması sahəsində tətbiq oluna biləcək üsullar göstərilmişdir. Magistr dissertasiyasını problemin araşdırılmasına həsr olunmuş mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan

tədqiqat işi hesab etmək olar. Dissertasiya işi bu istiqamətdə elmi araşdırmaların aparılmasında faydalı mənbə ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Magistr dissertasiyasının strukturu giriş, üç fəsil, səkkiz paragraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində “Qloballaşma” anlayışının mahiyyəti, tarixi kökləri və inkişaf mərhələləri, müasir beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu yer və rolunun təhlili öz əksini tapmışdır. İkinci fəsildə insan hüquqları anlayışının mənbəyi, təsnifləşdirilməsi, bunların dövlətdaxili və beynəlxalq hüquq normaları əsasında təmin edilməsi araşdırılmışdır. İşin üçüncü fəslində qloballaşma şəraitində insan hüquqlarının mövqeyi, onların həyata keçirilməsinə yaranan təhdidlər, mənfi və müsbət amillər təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda nəticə verilmiş, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və internet resursları təqdim edilmişdir.